

HABILITÁCIÓS TÉZISEK

Czirfusz Márton

Egyenlőtlen földrajzi fejlődés és a munkahelyteremtő állam

A doktori disszertáció megvédése (2012) óta eltelt időszak tudományos tevékenysége

Budapest, 2022. január

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	2
1. Bevezetés.....	3
2. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete, a munka világa és az állam szerepe	4
2.1. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete és a munka világa.....	4
2.2. Kelet-európai kutatási irányok és hiányok	6
2.3. Válságok, térbeli egyenlőtlenségek és a munkahelyteremtő állam.....	8
3. Az 1930-as évek válsága és a munkahelyteremtő állam	10
3.1. A munkahelyteremtő állam az 1930-as évek válságában	10
3.2. Értelmiségi érdekcsoportok a válságban: a mérnökelit az állami beavatkozások mellett	13
4. Az 1970-es évek válsága és a munkahelyteremtő állam	15
4.1. Az állam válságkezelésének összefüggései az egyenlőtlen fejlődéssel	15
4.2. A társadalmi újratermelés térbeli egyenlőtlenségei a hetvenes évek válságát követően	18
5. A rendszerváltás válsága és a munkahelyteremtő állam	24
5.1. Foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás után.....	24
5.2. A dereguláció és a rugalmasítás mint nem térbeli politika térbeli hatásokkal	26
6. A 2008-as válság és a munkahelyteremtő állam	28
6.1. A bér munka kiterjesztése a 2008-as válság után	28
6.2. Foglalkoztatási trendek a 2008-as válság után és a munkaerőhiány mint területi folyamat	29
6.3. A közfoglalkoztatás mint közvetlen munkahelyteremtés	31
6.4. A munkahelyteremtés támogatása a tőkén keresztül új eszközökkel	33
7. A Covid–19-válság és a munkahelyteremtő állam	35
7.1. A foglalkoztatás és a munkanélküliség területi egyenlőtlenségei.....	35
7.2. A közfoglalkoztatás mint változatlan munkahelyteremtő eszköz	38
7.3. A munkahelyteremtés támogatása a tőkén keresztül a Covid–19 járvány során	39
8. Összefoglalás	43
9. Tézisek	44
10. Irodalom	45

1. BEVEZETÉS

Doktori disszertációm, amely a foglalkozási átrétegződéssel mint tudományos gondolattal foglalkozott a magyar társadalomföldrajzban, 2012-ben védtem meg az ELTE Földtudományi Doktori Iskolájában. Az értekezés tudománytörténeti és tudományelméleti volt, és megközelítésmódjában tükrözte a 2000-es évek első évtizedében a magyar társadalomföldrajz ismeretelméleti útkeresését. A disszertáció témájában egy olyan jelenséget választott – a foglalkozási viszonyokat –, amelyről akkoriban nagyon kevés geográfus írt Magyarországon, és az államszocialista időszak témában született földrajzi munkái is újrafelfedezésre szorultak. A doktori értekezés leképezte ezek mellett akkori tudományos szocializációm is: az ELTE geográfus képzésében a regionális elemző szakirányon elsajátított kvantitatív módszertani hagyományt; az ELTE Eötvös József Collegiumának Mendöl Tibor Műhelyében a tudománytörténeti és Magyarország társadalomföldrajzáról szóló szemináriumok ismeretanyagát; akkori munkahelyemnek, az MTA Regionális Kutatások Központjának regionalista, gazdaságföldrajzi és kritikai földrajzi hagyományát; illetve a 2000-es évek végén a doktori iskolában és külföldi konferenciákon megtapasztalt ismeretelméleti pluralizmust.

A doktori disszertáció megvédése óta eltelt közel egy évtized tudományos munkásságát bár ezek a korábbi intellektuális közegek továbbra is befolyásolták, leginkább viszont a fiatal társadalomkutatók által alapított Helyzet Műhelyben végzett kollektív szakmai munka tükröződik benne – így a habilitációs tézisekben is. Az elmúlt egy évtizedes időszakot elméleti és tudományterületi letisztultság jellemzi, ahol egyértelműen a gazdaságföldrajz politikai gazdaságtani megközelítésében helyezem el magamat. A munka világával foglalkozó kutatásaim ezen belül pedig az 1990-es évek végétől nemzetközi szinten új lendületet kapó, a 2010-es években megerősödő munkaföldrajz (labour geography) alá sorolhatók be. A 2010-es évek második fele egyúttal a magyar földrajztudományban a gazdaságföldrajz újraintézményesülésének is az időszaka (pl. MTA-albizottság alakult), amelynek során a gazdaságföldrajz kiszabadult az államszocialista időszak leíró gazdaságföldrajzi hagyományából. Ezek mellett a 2010-es évek társadalmi viszonyait és közpolitikáit tekintve is egyértelmű volt, hogy a munka világa és annak térbeli egyenlőtlenségei Magyarországon fontos kutatási témát jelentenek.

A kutatások finanszírozási hátterét leginkább a Miskolci Egyetemen töltött Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj (2013–2014) és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott „OTKA” posztdoktori ösztöndíj (2017–2020) adta, de kiemelendők a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontban (KRTK) végzett különféle alap- és alkalmazott kutatások is.

A habilitációs tézisek ezeken a kutatásokon belül leginkább az OTKA posztdoktori ösztöndíjas időszak eredményeire épülnek, amely az állam szerepét vizsgálta a magyarországi munkanélküliség kezelésében különböző válságidőszakokban.

A habilitációs tézisek felépítése a következő:

- Először a témát tudományelméletileg elhelyezem az egyenlőtlen fejlődés elméletében, illetve bemutatom azt, hogy a munkahelyteremtő állam miként termel újra területi egyenlőtlenségeket.
- Ezt követi öt empirikus fejezet, amelyek öt válságidőszakban (1930-as évek, 1970-es évek, rendszerváltás, 2008-as válság, Covid–19-válság) elemzik azt, hogy az állam miként kezelte a munkanélküliséget közvetlen munkahelyteremtő intézkedésekkel és más foglalkoztatáspolitikai eszközökkel. A fő állításom az, hogy ezen válságidőszak során az állam a területi egyenlőtlenségeket termelte újra azért, hogy a tőkefelhalmozás helyreállítását szolgáló lépéseket tett.

Az egyes fejezetek egyenként 2-2 tézisszerűen megfogalmazott állítással kezdődnek, amelyeket a fejezetek tudományos módszerekkel, jórészt megjelent vagy megjelenés alatt álló cikkekből származó szövegrészletekkel támasztanak alá.

Tudományos munkásságomnak mindazonáltal csak egy részét adják a munka világának földrajzi vizsgálatához kapcsolódó témák. A KRTK-ban (2020-ig főállású munkahelyemen) különféle alkalmazott kutatási projektekben vettem részt, amelyekben a munka világa legfeljebb csak áttételesen jelent meg. 2018-tól a társalapítóként létrehozott Periféria Közpolitikai és Kutatóközpontban szintén foglalkoztam-foglalkozom más témákkal, elsősorban a lakhatással és városkutatással. Ezeket a tudományos eredményeket a habilitációs tézisekbe értelemszerűen nem építettem be, felsorolásukat a habilitációs kérelem szakterületi követelményeknek való megfelelésről szóló összeállítás tartalmazza.

2. AZ EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS ELMÉLETE, A MUNKA VILÁGA ÉS AZ ÁLLAM SZEREPE¹

---

1. tézis: A nemzetközi szakirodalomban az egyenlőtlen fejlődés elméletében alárendelt a munka világa felől való vizsgálódás; a kelet-európai földrajzi irodalomban pedig alig van jelen ez a szempont.

2. tézis: A munka világába történő állami beavatkozások újratermelik a tőkefelhalmozás földrajzi egyenlőtlenségeit.

2.1. AZ EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS ELMÉLETE ÉS A MUNKA VILÁGA

Az egyenlőtlen fejlődés a „klasszikus” kritikai földrajzi irodalomban a kapitalizmus működésének megértését szolgálja, és hangsúlyosan a tőke területi egyenlőtlenségeket termelő gyakorlatát teszi kritikai vizsgálat tárgyává. Ezzel szemben a munka világa felől való vizsgálódás alárendeltebb volt a gazdaságföldrajz elmúlt évtizedekbeli nemzetközi irodalmában. Változásokat a munkaföldrajzi kutatások 1990-es évek második felétől való felívelése óta tapasztalhatunk.

A kapitalizmus olyan termelési mód, amelyben a tőkefelhalmozáson keresztül folyamatosan újratermelődnek az osztálykülönbségek; az osztályok közötti és osztályokon belüli társadalmi viszonyok. Ennek a folyamatnak térbeli következménye és egyben mozgatórugója az egyenlőtlen fejlődés (Czirfusz et al. 2018). A tőke és a munka közötti viszonyok, illetve a munkások közötti viszonyok több léptéken termelnek területi egyenlőtlenségeket, és ezen egyenlőtlenségek termelésének mikéntje mindig függ az adott területi, társadalmi és történelmi kontextustól.

E kontextusfüggés miatt folyamatosan változott az, hogy a kritikai földrajzban milyen kutatási témák hol és mikor kerültek előtérbe. E korszakok közül kiemelendő az 1970-es évek politikai gazdaságtani fordulata az angol–amerikai társadalomföldrajzban, amely a tőke-munka viszonyt és az egyenlőtlen fejlődést több fogalmon keresztül újraértelmezte annak érdekében, hogy az akkori válság által termelt új társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket meg tudja magyarázni, valamint válaszokat adjon arra, hogy a kialakuló egyenlőtlenségeket hogyan mérsékelhetjük.

---

¹ Részletesen lásd: Czirfusz (2018, megjelenés alatt).

E megújított közelítések képviselői közül kiemelendő Doreen Massey, aki a térbeli munkamegosztás fogalmát használta az 1960-as, 1970-es évek brit gazdasági szerkezetváltásában a területi okok és hatások elemzésére. Bár a térbeli munkamegosztás fogalma látszólag a munkát helyezi az elemzés középpontjába, valójában az elemzésben „a kiindulópontot a termelés történetileg domináns folyamatai képezik, és e folyamatok viszonyát vizsgálja a felhalmozás feltételeinek egyenlőtlen földrajzi megoszlásával” (Massey 1978:114). Így tehát nem a munka mint tevékenység földrajzilag történő allokálása a lényeges ebben a megközelítésben, hanem az a mód, ahogyan a tőke (és az állam) reagálnak a tőkefelhalmozás feltételeinek területi különbségeire. E területi különbségek a kapitalizmusban (de a globális kapitalizmusba beágyazódó kelet-európai államszocialista rendszerben is) történetileg és földrajzilag konkrét formája a termelés számára különbözőképpen lehet fontos, attól függően, hogy a termelést – például tulajdonviszonyokban, vállalatméretben, gazdasági ágazatban – mi jellemzi (Massey 1979).

Az 1970-es évek válságának jellegzetességei (például a posztfordi, rugalmas felhalmozásba való átmenet) az akkori elemzések középpontjába a foglalkoztatottság és a munkanélküliség kettősségét állították (vö. Lier 2007). Ebből a perspektívából a munkanélküliség mint munkaerőtöbblet (tartalékhadsereg) jelenik meg, amelynek fenntartása a tőke érdeke a kapitalizmusban. És mivel ez a munkaerőtöbblet egyenlőtlenül oszlik el a térben, valamint a munkaerőtöbblet „termelése” a tőke érdekében és az állami politikáknak köszönhetően mindig bizonyos helyeken és bizonyos terekben zajlik, ezért a tér és a munka dialektikus viszonyának elemzése hasznos elméleti keretet ad a jelenségek kritikai értelmezésének.

Az utóbbi évtizedekben a világgazdaság centrumországaiban a bérmunka válságával a munkaerőpiac szegmentálódásának elmélete (Berndt 2017) finomította a kutatások analitikus keretét, többek között az „atipikusnak” mondott foglalkoztatási formák, a munkaerő-kölcsönzők stb. földrajzi szemléletű vizsgálatával (Czirfusz 2012; Theodore és Peck 2002). Az elemzések elsősorban azzal foglalkoztak, hogy a tőke hogyan mobilizálja vagy köti meg különböző helyeken és korszakokban a munkaerő bizonyos részcsoportjait, és ez hogyan függ össze korábbi társadalmi-térbeli struktúrákkal (Hadjimichalis és Vaiou 1990). Emellett kutatások foglalkoztak a munka fogalmának kibővítésével, amelyben elsősorban a feminista földrajz volt meghatározó jelentőségű (Timár 2018). Az elemzések rámutattak a kapitalista vállalatban bérért végzett munkán kívüli munkaformák (például a reprodukív munka) szerepére a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek újatermelésében, így új tereket (például otthon) és más terekkel való viszonyokat emeltek be a kritikai földrajzi kutatások térszemléletébe.

A 90-es évektől a neoliberalizmus kibontakozásával tovább formálódtak a munka világát az egyenlőtlen fejlődéssel és ennek léptékeivel összekapcsoló kutatások. Ezek többek között a munkásság különböző helyeken, terekben és léptékeken érvényesülő ágenciáját tették vizsgálat tárgyává (Coe és Jordhus-Lier 2011). A munkaföldrajzi kutatásokat a munkásság ágenciája felől újraértelmező Andrew Herod (1997) amellel érvel, hogy a munkások is ugyanúgy formálják a térbeli viszonyokat és a léptékeket saját újatermelésük érdekében, mint a tőke. Ehhez az irányzathoz kapcsolódik a doktori disszertáció megvédése óta végzett tudományos munkásságom is.

Az elmúlt évtizedek kutatásai a kapitalizmus történelmi-földrajzi politikai gazdaságtani elemzéseit és térfogalmait is átformálták. Ennek az irányvonalnak egyik fontos képviselője Don Mitchell, aki a táj fogalmának politikai gazdaságtani megközelítését vezette be. A marxi értéktöbblet-elmélet alapján a táj holt munka: a tájat korábbi emberi munka történetileg és földrajzilag meghatározott formája és módja alakította át azzá, ahogyan egy adott időpillanatban kinéz. A táj materialitása egyúttal elfedi azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek létrehozták azt; a táj ezáltal „természetesnek” látszik számunkra (Mitchell 2003). A táj politikai gazdaságtana dialektikus viszonyban értelmezendő: bizonyos

társadalmi viszonyok kialakulását teszi lehetővé, de egyúttal ezek a társadalmi viszonyok hatást gyakorolnak a táj újratermelésére.

Összességében tehát az egyenlőtlen fejlődés és a munka kapcsolatának átfogalmazása az 1970-es évek politikai gazdaságtani fordulata óta a kapitalizmus térbeliségének pontosabb megértését tette lehetővé a földrajzosok számára. Ebből az irodalomból inspirálódva a doktori disszertáció megvédése óta több történelmi korszakban is foglalkoztam az egyenlőtlen fejlődés és a munka világának kapcsolatával magyarországi empirikus vizsgálatokban.

2.2. KELET-EURÓPAI KUTATÁSI IRÁNYOK ÉS HIÁNYOK²

Bár a munkaföldrajzi kutatások az angol–amerikai kritikai földrajzi irodalomban az elmúlt két és fél évtizedben felvirágoztak, a kelet-európai földrajzi irodalomból lényegében hiányzik ez a megközelítés.

Az angol–amerikai földrajzban a munka világának kutatása egészen máshogyan alakult volna a részben Kelet-Európában gyökerező elméletek és koncepciók nélkül. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete azon kelet-európai teoretikusok munkájára is épül, akik a 19. századi kapitalista modernizációt elemezték, köztük Rosa Luxemburggal, Vlagyimir Iljics Leninnel és Lev Trockijjal (Peck 2017). A 20. század végén a poszt szocialista átalakulás számos földrajzi kutatás középpontjába helyezte a kelet-európai térséget, többek között a munka világának és a munkásosztálynak az elemzése kapcsán (Stenning 2005). A 2000-es években ez a kutatási irány visszaszorult, mivel egyre többen látták úgy, hogy a „szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet” véget ért (Timár 2020), így a térség már nem volt érdekes a nemzetközi földrajztudomány számára. Némi változás a 2010-es évek végétől látható, amikor is a kelet-európai jobboldali politikai fordulat a tőke-munka viszony és a térbeli munkamegosztás térségbeli átalakulásait is újból a kutatói figyelem fókuszába emelte.

A kelet-európai földrajztudomány abban az időszakban, amikor az angol–amerikai földrajzban a politikai gazdaságtani történet az 1970-es évektől, az angol–amerikai földrajztudománytól eltérő utat járt be, holott a társadalmi valóságok a gazdasági válság révén hasonlóságokat is mutattak. A második világháború utáni korai, kiterjedt „szocialista iparosítás” időszakának térbeli kiigazításai (Harvey 1981) korlátokba ütköztek és a térségben területileg differenciált módon jelentkezett a globális gazdasági válság. Az átalakulások a dolgozók megélhetésének megváltozásához és az állami foglalkoztatáspolitikai országspecifikus reformjaihoz vezettek Kelet-Európában is. Ez pedig a földrajzi kutatások fókuszának eltolódását eredményezte annak érdekében, hogy a foglalkoztatás földrajzi mintáinak feltérképezésével a kutatások jobban szolgálják a gazdasági és a regionális tervezés igényeit (Enyedi és Kertész 1984; Timár 2020). A munkaerő térbeli eloszlása és elosztása a geográfusok és a regionális gazdaságtan képviselői számára az egyik központi kérdés volt ekkor. A földrajzi vizsgálatok viszont kevésbé foglalkoztak a munkásság ágenciájával, a társadalmi újratermelés háztartási stratégiáival, a munkavállalók részvételével az állami tulajdonú vállalatok irányításában, vagy az állam szerepével a dolgozók által megtermelt javak (újra)elosztásában (Domański 1991). A kivételek közé tartozik a szociálgeográfiai megközelítés, amely a munka fogalmának kiterjesztett értelmezésével a hivatalos statisztikai adatok által nem megragadható aspektusokat is tárgyalta, így elemezte az informális és a formális munka kapcsolatait és ezek térbeli meghatározottságait (Cséfalvay 1985). Ugyanakkor a magyar és a kelet-európai gazdaságok globális munkamegosztásba való beágyazottsága jórészt elkerülte a geográfusok figyelmét.

---

² Kelet-Európa alatt ebben a részben az európai volt államszocialista országokat értem, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió nélkül, de a volt Jugoszláviával együtt.

A rendszerváltás után a kelet-európai országok mély gazdasági válságot éltek át, a globális munkamegosztásba való beágyazottság súlypontjai és a tőke-munka viszonyok jelentősen átalakultak. Az egyik fő kutatási terület a munkanélküliség földrajzi és ágazati szempontból egyenlőtlen mintáinak katalogizálása volt, hiszen a munkanélküliség a kelet-európai térség nagy részében új jelenségnek számított. A területi munkanélküliségi mintázatokat, valamint a Kelet-Európán belüli eltéréseket széles körben tárgyalták a geográfusok (Chalupa 1996; Dövényi 1993; Kunc 1998; Meusburger 2001), de többnyire leíró-pozitívista vagy neoklasszikus közgazdasági megközelítéssel. A vizsgálatok a munkahelyekre, a munkanélküliségre és a foglalkoztatáspolitikára vonatkozó hivatalos statisztikai adatok egyre szélesebb körére épültek, ezért csak a „látható” munkaerőpiacokat elemezték. Egy új kutatási irányzat – építve az akkori angol–amerikai elméleti irodalomra – a regionális strukturális átalakulásokat a kelet-európai egyenlőtlen földrajzi fejlődés történelmi útfüggőségének következményeként értelmezte (Smith 2003). Például a munkatermelékenység növekvő területi különbségeit azzal magyarázták, hogy az ipari korszerűsítés Kelet-Európán belül a „nyertes” régiókban zajlott. Ez a szakirodalom meg kívánta érteni azt is, hogy hogyan segíthetik a külföldi működőtőke-befektetések a globális értékláncokban a feljebb lépést, és milyen munkavállalókra van szükség ezekhez az átalakulásokhoz.

A 2000-es években a kelet-európai földrajzi kutatások szélesebb körben tárgyalták az emberek munkakörülményeit és ennek a megélhetésre gyakorolt hatását. Alapvető elméleti és empirikus munkák születtek arról, hogy az emberek hogyan alkalmazkodnak a neoliberális átalakuláshoz, miközben a megélhetésüket biztosító mindennapi döntéseiket meghozzák (Stenning et al. 2010). Ezek a kutatások megmutatták, hogy a munka különböző típusai (formális és informális foglalkoztatás, reprodukív munka, nem árutermelő munka) hogyan kombinálódtak a posztszocialista megélhetés megteremtésében. Ez a kutatási irány a magyar földrajzban inkább csak kivételként jelent meg.

A 2008-as válságnak és következményeinek a munkaerőre gyakorolt hatásai a kelet-európai földrajzi elemzések előterében álltak, ugyanakkor az angol–amerikai munkaföldrajzi kutatásokhoz ezek az elemzések kevés kapcsolódást mutattak. A munkanélküliség területi mintázatainak leírásakor a fő kérdés az volt, hogy az 1990-es és 2000-es években növekvő regionális egyenlőtlenségeket a válság súlyosbította-e, vagy ehelyett konvergencia következett be – amelyet a „lefelé nivellálódás” vagy a „konvergencia a nyomorúságban” (Blažek és Netrdová 2012) fogalmaival írhatunk le. Módszertanilag a munkanélküliség területi mintázatainak leírása némileg eltért az 1990-es években alkalmazott megközelítésektől, mivel részletesebb (és az EU-csatlakozásnak köszönhetően szabványosabb) földrajzi adatok váltak elérhetővé a kvantitatív módszereket alkalmazó elemzéshez (Blažek és Netrdová 2012; Gialis és Leontidou 2016; Lőcsei 2011). Új témaként jelentkezett a funkcionális várostérségek lehatárolása és azonosítása a munkaerő-ingázási mintázatok segítségével (Pálóczi et al. 2016).

A 2008-as válság hosszú távon hatással volt a kelet-európai ipari munkahelyekre, valamint a régió globális értékláncokba való beágyazódásába. Munkaközpontú megközelítéssel találkozhatunk néhány tanulmányban, amelyek a munkaerő globális értékláncokba való beágyazódását elemezték, valamint azt a folyamatot, hogy az államok hogyan hozták létre a jelenlegi rugalmas európai munkaügyi rezsimit az alacsony munkaerőköltségek fenntartása érdekében (Adăscăliștei és Guga 2020; Berndt 2008; Hürtgen 2021). Ez a kutatási irány azonban jelenleg nem kapcsolódik össze azokkal a hasonló kutatásokkal, amelyek az osztályképződés, a tőkefelhalmozás, a munka és a társadalmi újratermelés közötti összefüggésekről szólnak a globális értékláncok alsó szintjein a Kelet-Európán kívüli félperifériás vagy perifériás gazdaságokban (Bernhold 2021; Mezzadri 2016; Selwyn 2016).

Az elmúlt évtizedben a munkaerőmigráció új földrajzi mintázatai új földrajzi kutatási témát jelentett. A vidék rendszerváltás utáni válságával a proletarizálódott többletnépesség a gazdaságilag prosperálóbb térségekbe vagy Nyugat-Európába áramlott (Petrovici és Faje 2019; Vígvári és Kovai 2020). A

keletebből érkező migráns munkavállalók több kelet-európai országban helyettesítették a helyi munkavállalókat, főként az alacsony képzettséget igénylő mezőgazdasági és feldolgozóipari foglalkozásokban, köztük kiemelhető a Csehországban és Lengyelországban dolgozó mintegy 400 000 ukrán munkavállaló (Janská et al. 2014; Valenta és Drbohlav 2018). Az állam ennek a munkamigrációnak a megteremtésében és földrajzi irányításában aktív szerepet játszott. Ezeket az új tendenciákat, a munkamigráció és az állam térbelileg egyenlőtlen összefüggéseit, valamint a helyi és a migráns munkavállalók között kialakuló feszültségeket azonban a geográfusok még nem vizsgálták átfogóan a régióban.

A munkaerő-migrációt kutató földrajzi irodalom az elmúlt években egyre többet foglalkozott a gondozási munkát végző kelet-európaiak megjelenésével Nyugat-Európában. A munkaerő határokon átnyúló könnyített vagy „szabad” mozgása, a bérkülönbségek és a nyugat-európai ápolószemélyzet hiánya miatt egyre nagyobb számban találunk kelet-európai nőket a nyugat-európai gondozási szakmákban. Az elmúlt mintegy évtizedben megjelent az ápolói migráció néhány új formája, köztük a 24 órás bentlakásos ápolás magánpiaca (Chau 2020; Schwiter et al. 2018). A munka térbeliségének összekapcsolása a piacosodás és az áruvá válás földrajzaival, valamint a feminista megközelítésekkel gyümölcsözőnek bizonyult az egyenlőtlen fejlődés, a munka és a nemi viszonyok jobb megértésében a foglalkoztatás e sajátos ágazatában.

Végül az elmúlt két évben a Covid–19-válság kelet-európai munkavállalókra gyakorolt hatásai kerültek az érdeklődés középpontjába. Több geográfus elemezte a kormányok által javasolt politikai megoldásokat, amelyek lehetővé tették, hogy a lezárások idején is több százezer kelet-európai munkavállaló áramolhasson nyugat-európai munkahelyekre (Crețan és Light 2020; Šantić és Antić 2020). A világválság ugyanis láthatóvá tette a nemzetgazdaságok kölcsönös sebezhetőségét: a nyugat-európai országok a kelet-európai olcsó munkaerő folyamatos áramlásától függenek, a kelet-európai családok pedig a Nyugat-Európában élő családtagoktól érkező pénzáttalalásoktól. A centrumországok tőkéje is a kelet-európai munkások által Kelet-Európában végzett termelés fenntartásától függ. Úgy tűnik azonban, hogy a Covid–19 és az arra adott állami válaszok nem vezetnek átfogó és progresszív változásokhoz a munkakörülményekben, a bérekben vagy a munkavállalók társadalmi újratermelésében – sem Kelet-Európában, sem másutt. Ugyanakkor a témában több munkaföldrajzi kutatásra volna még szükség, többek között építve a munkaföldrajz angol–amerikai irodalmának eredményeire is (összefoglalásukról lásd: Strauss 2018, 2020a; b).

2.3. VÁLSÁGOK, TÉRBELI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM³

Ahhoz, hogy az állam aktív szerepét megértsük a válságidőszakokban a gazdasági folyamatok irányításában, így a munkanélküliség kezelésében vagy a foglalkoztatás bővítésében, a tértermelő állam materialista államelméletekhez tartozó felfogása hasznos kiindulópontként szolgálhat. Ezeket az államelméleteket különböző jelzőkkel illetik – például (neo)marxista, strukturalista vagy (történelmi) materialista –, amelyek egymást metsző, de nem teljesen átfedő kategóriák (lásd pl. Demirović 2011; Jessop 1982). A továbbiakban a materialista államelméletek kifejezést használom, amely jelenleg leginkább a német nyelvű kritikai politikatudományi irodalomban fordul elő. A térbeli szempontok a német nyelvterület kortárs írásaiban viszont legalább annyira táplálkoznak az angolszász kritikai földrajz térszemléletéből, mint a német marxista nem földrajzi hagyományból. A materialista jelző szemléletesen kifejezi azt, hogy az állam anyagi tereket és léptékeket termel, ami a doktori fokozat megszerzése óta végzett vizsgálataimnak is az egyik fő fókusza.

---

³ Részletesen lásd: Czirfusz (2019a).

Az állam materialista elméletei szerint az állam szerepe a kapitalizmusban a tőkefelhalmozás és a társadalmi újratermelés feltételeinek megteremtése, az osztályviszonyok fenntartása (Kannankulam 2018). Az államnak sajátos materialitása van (pl. intézmények, rutinok), ami társadalmi cselekvéseket hoz létre és termel újra (Belina 2013). Válságidőszakokban az államnak ez a szerepe megbillen, ekkor új követelések, új feszültségek jelentkeznek osztályok és osztályfrakciók között. A gazdasági válságok során növekvő munkanélküliség ezen újonnan jelentkező feszültségforrások egyike, amelynek megoldását és kezelését többek között az államtól várják el különböző érdekcsoportok (pl. az államapparátushoz általában a leginkább kapcsolódó tőkés csoportok). Az empirikus részben több magyarországi válságidőszakot elemzek ennek a megközelítésnek az alapján.

A válságidőszakokban új kihívások elé állított állam a materialista államelméleti viták újabb és újabb hullámaival párosult. Az 1930-as évek válságidőszakából Antonio Gramsci hegemoniaelmélete emelkedik ki, amely bemutatja, hogy a társadalmi konfliktusok időszakában az állam miként tölt be stabilizáló szerepet, többek között az értelmiség és a civil társadalom közvetítő szerepével, valamint a tőkefelhalmozás és a politikai uralom látszólagos szétválasztásával (Gramsci 1970). Erre az irodalomra is építve elemzem a későbbiekben az 1930-as évek magyarországi válságát és az arra adott munkahelyteremtő válaszlépéseket.

Az 1970-es évek válsága Nyugat-Európában a materialista államelméleti viták újabb hullámát hozta magával, amelyben többek között azt vizsgálták, hogy a nyugat-európai jóléti állam miként válik elnyomóvá, a tőkés osztály az állami intézményrendszeren és a politikai rendszeren keresztül miként gyakorol hatalmat, illetve hogy ez a felfogás nem túlságosan a gazdasági (a kapitalizmus újratermelését biztosító) funkcióra korlátozza-e az állam szerepét (Deppe 2018). Az 1990-es években a kibontakozó neoliberalizmus, majd a 2008-as gazdasági válság a materialista (azon belül a neogramsciánus) államelméletek továbbfejlesztését hozták magukkal, amelyben például a nemzetközi osztályok és osztályfrakciók elemzésével foglalkoztak a jelenkori globális kapitalizmusban (van der Pijl 2008), de többen érveltek a hegemoniaelmélet fontossága mellett is.

A materialista államelméletek az utóbbi években újból felfedezték az állam térbeliségének jelentőségét is, a kritikai földrajzi kutatások pedig egyre többet foglalkoznak az állammal – Magyarországon is (Nagy 2017). A jelenlegi irodalmak a területi kutatásokban legtöbbször Henri Lefebvre (az 1970-es évekbeli válságidőszakban kidolgozott) tértermelés-fogalmán keresztül írnak az állam és a kapitalista tőkefelhalmozás kapcsolatáról. Az elméletből fontos állítás, hogy az állam mint határokkal rendelkező területi képződmény egyaránt megjelenik a fizikai-materiális térben és a diszkurzív térben, mindkét szempontból hatalmi viszonyként is értelmezhető (Varró 2018). A tér materialitása és a hozzá kapcsolódó jelentések nem állandók, az állam materialitása mindig társadalmi cselekvés terméke, eszköze és színtere.

Az állam a terek mellett földrajzi léptékeket is termel. A politikatudományi irodalom legnagyobbbrészt a nemzetállami léptékkal foglalkozik: azzal, ahogyan a kapitalista nemzetállam a tőkefelhalmozás folyamatát a nemzetállami keretek között támogatja (Belina 2013). A kapitalista termelési mód hetvenes évek válsága utáni, a rugalmas felhalmozás és a neoliberalizmus fogalmaival jelölt átalakulása révén egyre nagyobb figyelem irányult a tőkefelhalmozás globális léptékű megszerveződésére, valamint a helyi és regionális lépték szerepének átalakulására, a különböző léptékek egymáshoz való viszonyának megváltozására és ezek hatására a kapitalizmus földrajzi egyenlőtlenségeire.

Az állami politikák és az állami intézmények a fenti érvelés szerint térbelileg szelektívek, azaz különböző helyeket és tereket különböző mértékben és módon érintenek. Brenner (2004) szerint a szelektivitás három elemre vezethető vissza: az állam térbeli formájára (az államiság a politikai hatalom területileg lehatárolt egységeiben szerveződik), az állam térbeli projektjeire (az állam saját intézményeit és

közpolitikáit az államterület különböző helyein és léptékein hozza létre és hajtja végre), valamint az állam térbeli stratégiáira (az állam cselekvése konkrétan hat az államterületen belül a tőkefelhalmozás folyamatának mikéntjére). Ezek súlya azonban a különböző válságidőszakokban és különböző szakpolitikákban egészen különböző is lehet.

Az állam így megközelítésében nem a gazdaság területi folyamatainak „ellenében” ható, azokat korrigáló vagy kiegyenlítő, a piaci folyamatokkal szemben álló, területfejlesztést vagy településfejlesztést végző, technokrata szereplő, amely a spontán módon kialakuló területi egyenlőtlenségekre reagál. Az állam a tőkefelhalmozás aktív alakítója, amely (elsősorban) a tőke érdekében hajtja végre közpolitikai intézkedéseit. Emiatt a munkanélküliség megoldását, csökkentését szolgáló, a központi vagy a helyi állam által végrehajtott intézkedések inherens módon újratermelik a tőkefelhalmozás területi egyenlőtlenségeit.

A munkanélküliséget kezelő magyarországi közpolitikák szempontjából a materialista államelméletek olyan rugalmas értelmezési keretet biztosítanak, amely nem szorítja háttérbe az állam politikai-gazdasági racionalitását a magyarázatokban, mindazonáltal érzékeny a vizsgált történeti és földrajzi kontextusokra. Egyfelől a munkanélküliséget közvetlenül csökkentő állami munkahelyteremtő programok (amelyek hangsúlyosabbak a válságidőszakokban) alapvetően ellentmondanak a materialista államelméletek azon alaptételének, hogy az állam nem végez termelést annak árutermelési értelmében (Belina 2013). Ahogy látni fogjuk, az állam termelő tevékenységet is magába foglaló térbeli stratégiáival új konfliktusokat hozhat létre a kapitalista felhalmozást végző gazdasági szereplők szempontjából. Másfelől a munkanélküliség kezelésében az állam léptékei közül a globális szint jelentősége kisebb vagy áttételesebb lehet, mint más közpolitikák esetében, főleg a közvetlenül munkahelyeket teremtő állami beavatkozásokkor. A globális folyamatok az események „háttérében”, a munkanélküliséget növelő vagy csökkentő strukturális adottságokként vannak jelen, amelyek közvetve befolyásolják az állam térbeli és léptékbeli cselekvéseit is.

3. AZ 1930-AS ÉVEK VÁLSÁGA ÉS A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM⁴

---

3. tézis: Az 1930-as években a munkahelyteremtő programok a városi terekre összpontosultak, így újratermelték a tőkefelhalmozás térbeli egyenlőtlenségeit.

4. tézis: Az 1930-as években a mérnökelit az organikus értelmiség részeként támogatta az állam válságkezelését.

3.1. A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM AZ 1930-AS ÉVEK VÁLSÁGÁBAN

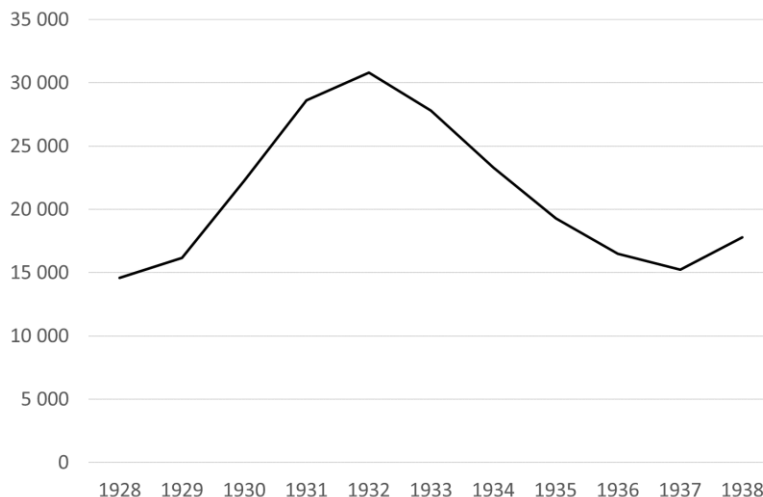
Az 1930-as évek válsága során a munkanélküliség térben egyenlőtlenül jelentkezett Magyarországon. A hivatalos statisztika alapvetően az ipari munkásság fővárosi munkanélküliségét mérte: az 1930-as népszámlálás által összeírt 224 000 munkanélküli közül 71 000 fő (azaz 31,7%) Budapesten volt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941). Ugyanakkor az adatok alulbecslik a mezőgazdasági munkások körében tapasztalható munkanélküliséget: a teljesen vagy részlegesen (kevesebb munkalehetőséghez jutó) munkanélküliek száma az agráriumban a válság éveiben elérte a 600 ezer

---

⁴ Részletesen lásd: Czirfusz (2019a; b).

főt. A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években csak lassan mérséklődött; a mezőgazdasági munkabérek csökkentek, és akik munkához jutottak, azok sem dolgoztak folyamatosan. A gazdasági válság lefutását, az országos munkanélküliség alakulását – a szakszervezetek nyilvántartása alapján, ami a teljese munkanélküliségnél szűkebb kör – az 1. ábra mutatja be.

1. ábra: A munkásérdekképviseletek által nyilvántartott munkanélküliek száma (éves átlagok, 1928–1938, fő)

Adatok forrása: a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetei. Saját szerkesztés.

Az 1931/32-es pénzügyi év volt a munkanélküliséget csökkentő közpolitikai intézkedések és a munkanélküliség csúcse. 1932-től Gömbös Gyula kormányával alapvetően megváltoztak a kormányzati politikák; illetve az 1930/32-es években alkalmazott leginkább a kormányzat anticiklikus válságkezelő közmunkaprogramokat (Macher 2019). A központi állam és a helyhatóságok különböző segélyek nyújtásával, szükség- és ínségmunkák megszervezésével, finanszírozásával és a közberuházások növelésével próbáltak a növekvő munkanélküliség ellenében hatni (Gyáni 2011). Ezeket a forrásokat az állam ugyanakkor területileg egyenlőtlenül osztotta el. Az 1930-as évek közvetlen munkahelyteremtő programjai inkább a városi terekre összpontosítottak, köszönhetően nem utolsósorban a városi polgármesterek ez irányú nyomásgyakorlásának és a városi proletariátus szerveződésétől való félelemnek. A vidéki terekben pedig más eszközökkel igyekeztek a válság hatásait enyhíteni, például házépítési hitelekkel vagy az egyébként is a községek hatáskörébe rendelt szociális segélyezéssel.

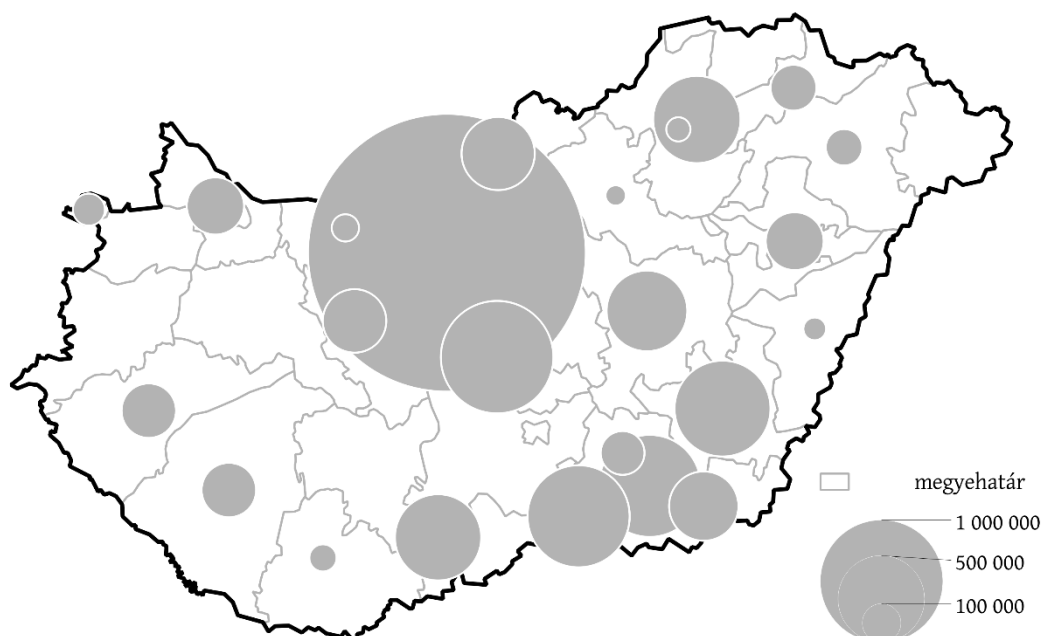
Az 1930-as évekből a központi költségvetés zárszámadásaiból származó adatokat dolgoztam fel. Mindazokat az állami kiadásokat figyelembe vettem, amelyeknél az indoklásban a munkanélküliség enyhítésének célját jelölték meg, az 1929/30-as és az 1934/35-ös pénzügyi év között. A válságkezelés csúcspontján, 1931/32-ben az összes állami közigazgatási kiadás 1,4%-át, 13,4 millió pengőt fordítottak a munkanélküliség enyhítésére, az ezt övező években szintén meghaladták a ráfordítások a 0,5%-ot; de ezeken felül is számos közberuházást végeztetett az állam a munkanélküliségre való hivatkozás nélkül.

Részletesen az 1930/31-es és az 1931/32-es pénzügyi év adatait vizsgálom, mert ezeknél lehetett a ráfordításokat leginkább a földrajzi térhez rendelni (1932/33-tól a segélyezések és az utépítések maradtak meg, amelyeknél a munkanélküliségre hivatkozott a zárszámadás, ezeket viszont nem lehetett vármegyékhez vagy helyhatóságokhoz rendelni az általam vizsgált forrás alapján). Az 1930/31-es évben felaprózott szerkezetben támogattak kisebb-nagyobb beruházásokat (ezek közül kiemelkedtek a zárszámadásból földrajzilag nem beazonosítható utépítések, vízszabályozási munkák, törvényhatóságoknak közmunkákra adott államsegélyek), míg 1931/32-ben segélyezésekre (8,3 millió

pengő, ezek egy részét a főváros, más részét törvényhatóságok és vármegyék kapták, nem konkrét beruházásra), útépitésekre, vízszabályozási munkákra és laktanyaépítésekre fordították.

A két vizsgált évben a kiadások 62%-át lehetett egyértelműen földrajzi helyhez rendelni, az eredményeket a 2. ábra mutatja be. A földrajzilag beazonosítható források 43%-a jutott Budapestre, ezen belül is kiemelkedett az 1931/32-es évben segélyezésre a székesfővárosnak juttatott 5,2 millió pengő (felhasználásának mikéntjéről a zárszámadás nem nyújt információt). A kiadások jelentős része áramlott Dél-Magyarországra, a Dunántúl alulreprezentált volt a források elosztásában, számos megye városai és községei a kötött felhasználású források elosztásából teljes mértékben kimaradtak; így az állam aktívan termelte a tőkefelhalmozás tereit beruházási politikájával. A beruházások egy része városi intézményfejlesztés volt, a vidéki térségekben a vízrendezési munkák voltak jelentősek, az útépitések pedig az elérhetőség javításával közvetlenül és közvetve, hosszú távon változtattak a tőkefelhalmozás térbeliségén (2. ábra).

2. ábra: A munkanélküliséget enyhítő közmunkák földrajzi megoszlása az 1930/31 és az 1931/32-es pénzügyi évben (pengő)

Adatok forrása: Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1932, 1933). Saját szerkesztés.

Az 1930-as évek válsága során a központi állam a közmunkák elosztásával aktívan befolyásolta a helyi önkormányzatok léptékének szerepét, valamint a törvényhatóságok egymáshoz képesti viszonyát. A legkülönbözőbb beruházásokat mint rendkívüli kiadásokat indokolták azzal, hogy a munkanélküliséget az adott településen enyhíteni kellett, ám ez az ok feltehetően más, a költségvetésben szereplő beruházásra is igaz volt, illetve a munkanélküliség ténye más helyeken és más beruházások esetében is igaz lett volna. A költségvetés címrendjében ezek a tételek önálló soron szerepeltek, az általános megfogalmazások sokszor egyetlen város egyetlen építkezését takarják. Az állam e térbelileg szelektív, a helyi léptéken egyenlőtlenségeket termelő politikájának voltak nyertes települései: például Hódmezővásárhely a két vizsgált évben (kórház-, rendőrség-, iskola-, laktanyaépítés, vasútállomásbővítés, háziipar támogatása, belvízrendezés, fásítás) legalább 8 különböző soron kapott támogatást (emellett feltehetően az „általános” törvényhatósági segélyezési soron is jutott forrásokhoz).

Az 1930 és 1933 közötti három pénzügyi évben folyamatosan változott a források decentralizáltságának mikéntje és mértéke. Az 1930/31-es évben a vizsgált források 80%-át decentralizáltan költötték el (konkrét célhoz-feladathoz kötve), 14%-ot a központi állam szervei

használtak fel dekoncentrált módon (pl. iskolaépítés, légügyi hivatal Debrecenben és Nyíregyházán), 6%-át pedig állami vállalatok kapták (pl. konkrét helyszíneken vasútállomás-építés). Ezzel szemben 1931/32-ben a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések decentralizált része volt 60% (ennek keretében élelmet, ruhát osztottak és szükségmunkákat végeztek a törvényhatóságok és a vármegyék), a konkrét célhoz kötött decentralizált (a törvényhatóságoknak, megyéknek, dekoncentrált szervezeteknek – pl. vízitársulatok) juttatott források 16%-ot tettek ki, hasonlóan a központi állam szervei által felhasznált forrásokhoz. 1932/33-ban a munkanélküliség enyhítését célzó segélyezések (nagy részüket a törvényhatóságok és vármegyék használták fel), valamint a vármegyéknek és törvényhatóságoknak továbbosztott útépitési források adták a kiadások kb. fele-felét.

Az állam válságkezelésében a nemzetállamok feletti lépték is jelentőséggel bír. Az 1930-as évek válsága során, a korábbi évekhez hasonlóan a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal (ILO) a magyar kormányuk folyamatos kapcsolata volt. Az ILO 1931–33-ban a kelet-európai országokban felmérte a (munkahelyteremtési célból is) tervezett közmunkákat, azok finanszírozási lehetőségeit és hatását a munkanélküliség csökkentésére, illetve igyekezett közvetítőként fellépni az e munkák finanszírozására hitelt adni képes és a hitelt felvenni kívánó országok között (International Labour Office 1935). A nemzetállami költségvetés bevételeire és a közberuházásokra fordítható összegekre a válság negatívan hatott, így kézenfekvőnek tűnt a nemzetközi finanszírozáson keresztül pótlólagos forrásokat bevonni.

Az államháztartás viszont ekkor súlyos finanszírozási problémákkal küzdött, a költségvetés folyó hiányát rövid távú külföldi hitelekkel tudták csak megoldani (Macher 2019). A nemzetközi pénzpiacokról való forráshoz jutást a városok és a községek számára a nemzetállami szint csak a kormány hozzájárulásával tette lehetővé. A húszas évek második felének hitelboomja után a forráshoz jutás nehezebbé vált, illetve a korábbi kölcsönök törlesztése a válság időszakában a csökkenő helyi bevételek miatt eleve nagyobb adósságtérheket jelentett a helyhatóságoknak.

3.2. ÉRTELMIÉGI ÉRDEKCSOPORTOK A VÁLSÁGBAN: A MÉRNÖKELT AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁSOK MELLETT

Az államon keresztül különböző társadalmi csoportok érvényesítik érdekeiket a materialista államelméletek szerint. Ezeknek a csoportoknak a szerepe a válságidőszakokban szintén megváltozik, ahogyan a gazdaság működésének lehetőségfeltételei is átalakulnak. Ezek a társadalmi csoportok az állam irányába való nyomásgyakorlásra keresztül maguk is tértermelő szerepben lépnek fel. A válságidőszakok földrajzi politikai gazdaságtanának részletesebb megértéséhez így ezeknek a társadalmi csoportoknak a cselekvéseit is vizsgálnunk szükséges.

A munkahelyteremtéssel összefüggésben az 1930-as években a mérnökelit, azon belül is a magánmérnökök voltak az egyik társadalmi csoport, akik aktívan formálták a közbeszédet, és földrajzi érvrendszerrel használták az állam irányába való nyomásgyakorlásnak. Ennek a folyamatnak a pontosabb megértéséhez folyóiratunk, a Közmunka lapszámait dolgoztam fel 1929 és 1938 között annak érdekében, hogy a mérnökelit szerepét jobban megérthessük a válság alatt. Bár a magánmérnökök nem hivatalnokok voltak, hanem magánvállalatoknál dolgoztak, ugyanakkor a megrendeléseken keresztül az állami beruházásoktól függtek. Ebből a szempontból a két világháború közötti időszakban Gramsci (1970) fogalomrendszerében az organikus értelmiség részének tekinthetők. A magánmérnökök térbelileg városi, azon belül is budapesti értelmiségi csoportnak számítottak – 1930-ban például a népszámlálás szerint az 1169 magánmérnök közül 782 budapesti lakos volt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1936).

A magánmérnökök tértermelő szerepe az egyes földrajzi léptékek jelentőségéről szóló közbeszéd alakításában érhető tetten. Gazdasági érdekeikből adódóan kiálltak amellett, hogy az állam közberuházások finanszírozásán keresztül teremtse munkaalakat és csökkentse a

munkanélküliséget – részben az építőmunkákat végző proletariátus, részben pedig a magánmérnökök körében. Ebből a szempontból elsődleges jelentőségű volt számukra a nemzetállami léptéken való cselekvés. Érvelésük szerint:

„Elvégzetlen munkák rengetege vár megvalósításra. Országrészek tespednek út nélkül. A községeknek alig egy töredéke van ellátva villanyárammal. Vasúti hálózatunk tökéletlen, vízszabályozásunk messze áll a teljességtől, nincsen elegendő kórházunk és minden városban fedezetlen a lakásszükséglet, minden falu egészségügyileg primitív. (...) Tudomásul kell venni azt, hogy haladéktalanul s minden áron száz és száz olyan munkaalkalmat kell teremteni, amely elhelyezkedést, egzisztenciát ad a keresetnélküli tízezreknek. Az államhatalomnak sem lehet pillanatnyilag fontosabb és sürgősebb teendője, mint a közmunkáknak minden eddigi méreteket fölül múló arányban való azonnali megindítása. Mert fel kell szabadítani az embereket a legalacsonyabb napi élet méltatlan gondjai alól, hogy a nemzet egyetemessége felemelkedhessen hivatásának ideális és morális magaslatára. Pangó üzletekben, eladósodott lakásokban, elárvult műhelyekben, agyonterhelt földparcellákon, munkanélküli kezekben a nemzet elsorvad.” (Közmunka, 1931/5:27)

A munkanélküliség ebben az időszakban (is) a nemzeti kérdéssel együttesen volt keretelve a mérnökértelmiség által. Gazdaságpolitikai értelemben az állam aktív szerepe melletti érvelés a gazdasági tovagyrúzó hatások melletti érveléssel párosult, azaz olyan gazdasági beavatkozásokat szorgalmaztak, amelyek elsősorban a termelékenység növelése, a tőkefelhalmozás helyreállítása és „megolajozása” érdekében történnek. Így a magánmérnökök kritizálták is az állami ínségmunkákat:

„[Olyan munkaalkalmat kell teremteni,] mely megmozdítja az építőiparokat, megrendeléseket jelent a vasiparnak, a gépiparnak, munkástömegek ezreit foglalkoztatja, hogy fogyasztásuk révén élénkítse a kereskedelmet és kisipart, használjon a mezőgazdasági termelésnek s az államot új bevételekhez juttassa. De ugyanakkor kell, hogy ez a munkálat komoly szükségletet is elégítsen ki s ne legyen az a jellege – mint amely egyes községek ínségmunkáinál előfordult, - hogy árkokat ásattak csak azért, hogy az árkokat munkanélküliekkel ismét betemessék. – A végrehajtandó közmunkák kiválogatása a legszigorúbban a produktivitás követelményeinek szemelött-tartásával történjék.” (Közmunka, 1934/1–2:4)

Válságidőszakokban az osztályellentétek új formában jelentkezhetnek, amelyekre az egyes társadalmi csoportok is reagálnak. A magánmérnökök az 1930-as évek válságában a munkanélküliség kezelésében elleneztek az állam segélyező tevékenységét, és a segélyezés helyett a munkalehetőségek megteremtése mellett foglaltak állást. Az alsó osztályokat fegyelmező állam tehát nem a 20. század végi „workfare” politikák (Peck 2001) által kitalált újdonság, hanem egy korábban is létező megközelítésmód felelevenítése. A magánmérnökök megfogalmazásában:

„A kényszerűen munkanélkülieknek a munkalehetőség megadásával való megsegítése tehát a kormány és az egész társadalom átfogó és feltétlenül teljesítendő feladata. (...) csak az a társadalmi egyensúly tartós és biztos, melyet nem a munkanélküli segély nyújtásával érünk el, hanem amelynek alapja, olyan gazdasági helyzet (sic!) teremtése, melyben minden dolgozni akaró megtalálja munkalehetőségét. A munkanélküli segély elernyeszti a munkaképességet, elsorvasztja az önsegítés ösztönét, tápot ad a közönség segítségére számító sőt azt egyenesen megkövetelő dologkerülésnek, a tehetetlen gyámoltalanság terjedésének.” (Közmunka 1933/2–3: 10)

Előbbiek mellett a beruházások tőke érdekében való irányítása is fontos szempont volt, amelynél az állam szabályozó szerepe mellett érveltek a magánmérnökök. A falusi kislakásépítést (ahol az építőanyag-vásárlást támogatta az állam) azért kritizálták, mert szerintük mérnöki ellenőrzés nélkül,

rossz minőségben épülnek meg ezek a házak, lakossági kivitelezésben. A helyhatóságok által „háziilag kivitelezésben” végzett felújítási és építési munkák helyett is a magánpiaci szereplők megbízását szorgalmazták, ahol nyílt versenyben nyerhetők el a magánvállalatok által ezek az építési munkák. Továbbá szövetkezetteljes szabályozások mellett érveltek, mert a magánmérnökök szerint az államilag is támogatott földmunkások által alapított szövetkezetek az útépítési és más kivitelezési munkáknál alágérték a versenytárgyalásokon a magánpiaci szereplőknek azáltal, hogy a képzetlen agrárproletariátus olcsóbban vállalt el munkát, mint a szakképzett dolgozókkal (is) rendelkező magánvállalkozások.

A közmunkák finanszírozásában a már korábban bemutatott módon korlátot jelentett az állami eladósodottság és az állami források hiánya. A válságidőszakok a finanszírozás elmélyülésével is járnak történetileg: ekkor a tőkefelhalmozás nem elsősorban az elsődleges tőkekörforgáson, azaz a termelésen keresztül történik, hanem nagyobb jelentőségűvé válik a pénz-pénz körforgás. A magánmérnökök által szorgalmazott intézkedések ezeket a gazdasági változásokat is lekövezték, és különböző pénzügyi megoldásokat szorgalmaztak az állam szerepvállalására ebben az időszakban:

„A beruházásokban rejlik tehát a kérdésnek megoldása. Ámde tőkeszegénységünk következtében nagy investíciókat a saját pénzügyi erőnkől teremteni nem tudunk. De elvitathatatlan az is, hogy Magyarországon mindenkor minden komoly gazdasági ténykedésnek alapja a külföldi hitel és a külföldi tőkék megszervezése volt. És ha volt nemzedék, amely jogosan átháríthatja terheit a jövőre, akkor kétségtelen, hogy ez az előjog ezt az annyi csapással sújtott mai nemzedéket illeti meg.” (Közmunka, 1931/5:27–28)

Összességében tehát a magánmérnökök mint organikus értelmiség az 1930-as évek válsága során az állam aktív válságkezelő szerepe és osztálypolitikája mellett foglaltak állást. A tőkefelhalmozás helyreállítását a belső, nemzeti piacon a verseny által látták biztosítottnak, ahol az állami közberuházások tudják megalapozni a gazdasági helyreállítást. Ilyen módon a magánmérnökök a gazdaság térbeli folyamatainak alakításában is közreműködtek mint értelmiségi csoport.

4. AZ 1970-ES ÉVEK VÁLSÁGA ÉS A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM⁵

---

5. tézis: A hetvenes évek válságára az állam a bérmunkán kívüli munka kiterjesztésével válaszolt.

6. tézis: A társadalmi újratermelés egyes szegmensei földrajzilag is egyenlőtlenek voltak.

4.1. AZ ÁLLAM VÁLSÁGKEZELÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI AZ EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSSEL

Az állam számára a fő kihívás a hetvenes évek magyarországi válságában az volt, hogy miként lehet a külföldi tőkéttől és technológiától függő államszocialista modernizációs kísérletet úgy „megmenteni”, hogy az mindeközben a munkásság újratermelésének alapvető viszonyai nem sérülnek jelentős mértékben (beleértve a béreket, a fogyasztást, a munkásság „életszínvonalát”). A teljes foglalkoztatás mint politikai cél első komolyabb megingása az államszocialista időszakban a hetvenes évek végére

---

⁵ Részletesen lásd: Czirfusz (2020a, 2021a); Czirfusz et al. (2019).

tehető: a gazdaságpolitikai megszorítások szükségessége ellentétbe került a teljes foglalkoztatás céljával (pl. ekkor történtek az első nagyobb tömeges létszámleépítések a fordista modellben működő vállalatokban).

A hetvenes évek válsága Magyarországon az extenzív iparosítás végével esik egybe. Az iparban (beleértve a bányászatot) foglalkoztatottak száma az 1970-es évek második felében kezdett csökkenni a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján: az évtized során az ágazatban foglalkoztatottak száma 5%-kal (90 ezer fővel) mérséklődött. 1970-ben még 1000 lakosra vetítve 170-en dolgoztak a szocialista iparban, amely szám 1980-ra 148 főre csökkent, részben a demográfiai folyamatok miatt. A munkaerő-tartalékok ugyanebben az időszakban kimerültek, azaz „munkaerőhiány” lépett fel, elsősorban a szocialista iparban. A magyar gazdasági fejlődés „intenzív” pályára való átállítása viszont szükségszerűen csak a munka, a munkásság rovására történhetett volna, ami a félperiféria tőke- és technológiahányából vezethető le (Éber et al. 2014).

A munkaerőhiány egyik megoldásának tekinthető a nagyvállalatok termelésének országon belüli átszervezése, azaz az országon belüli egyenlőtlen fejlődés kiaknázása az ország modernizációja érdekében. Ennek egyik eszköze a vidéki (falusi) részlegiparok létrehozása volt, amely még az 1970-es évek válsága előtt kezdődött. A falusi iparban foglalkoztatottak száma a válság beköszönte után, az 1980-as években is emelkedett, közel 50%-uk női dolgozó volt, ezeken a telephelyeken szakképzetlen munkakörökben, az anyáüzemekhez képest mintegy 20%-kal alacsonyabb bérért végeztek munkát. Bár a gazdaság ilyen átalakulása értelemszerűen növelte a belső társadalmi-területi egyenlőtlenségeket, e vidéki munkalehetőségek kétségtelenül helybeli előnyöket jelentettek a községekben élők életszínvonalának növekedése révén. Az 1980-as években mélyülő válság során a vállalatok gazdaságossági szempontok miatt legelőször ezeket a falusi részlegeket zárták be (Barta 2002). Így a teljes foglalkoztatás lehetősége nemcsak az ipari központokban ingott meg, hanem a falusi térségekben is.

A munkaerőhiány kezelésének másik eszköze a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az ipari melléküzemágak felfuttatása volt, amely kb. 65 ezer főt foglalkoztatott (Barta és Enyedi 1981). Ezzel a mezőgazdaság munkaerőfeleslegét lehetett átcsatornázni olyan módon, hogy az közvetlenül ipari termelésbe ágyazódjon be. Harmadik eszközként a gazdasági ingadozások kezelését is szolgálta az „új típusú” kisvállalkozási formák megjelenése 1982-ben, amelyek egyaránt szolgálhatták a „szocialista szektor” szűk termelési keresztmetszeteinek feloldását és termelési kapacitásainak jobb kihasználását, illetve a gazdaságban akut (termék- vagy szolgáltatás)hiányok élőmunka-intenzív, túlmunkában végzett kielégítését (Nemes Nagy és Ruttkay 1989).

A magyar gazdaság világrendszerbe való beágyazottsága az államszocialista időszakban a foglalkoztatásban közvetlenül is érzékelhető volt. A hazai munkaerőhiány megjelenésével az államközi megállapodásokkal külföldön dolgozó magyarok számát csökkentették, illetve néhány ezer fő vendégmunkást alkalmaztak. Ennél sokkal jelentősebb volt azonban a turizmus, amely az állami szektor mellett (ahol jelentős devizaforrás volt) kiterjedt „második gazdasági”, munkaintenzív résszel rendelkezett, amelyre az informális fogyasztás kiszolgálása is ráépült (fogorvosok, fodrászok stb.) (Böröcz 1993).

Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján a reálkeresetek 1978-ig folyamatosan emelkedtek (az 1960-as szint 163%-ára), majd a rendszerváltás válságát is beleértve 1996-ig csökkentek (az 1960-as reálkeresetek 112%-ára). A kereseti viszonyok változása a szocialista ipar különböző szegmenseiben ugyanakkor különbözőképp ment végbe, területileg is differenciált volt. A nagyüzemi munkásság adta a szocializmus osztálybázisát, az átlagbérek és az átlagkeresetek az 1000 fő feletti nagyvállalatokban az 1970-es évek válsága alatt is többnyire magasabbak voltak a szocialista

ipar többi részénél. A pótlékok, a túlmunka javadalmazása, a rugalmasabb bérlétpolitika a hetvenes években viszont munkás és munkás, valamint vállalat és vállalat között is növelte a béregyenlőtlenségeket. Szintén fontosak voltak a kereseti viszonyok alakulásában a mezőgazdaság és az ipar közötti különbségek: a mezőgazdaság dinamizmusa az 1980-as években is folytatódott, ami a második gazdaságban való jövedelemszerzési lehetőségekkel együttesen segítette a társadalmi újratemelést, ezáltal a válság a mezőgazdaságban nem közvetlenül – a megélhetés megingásával –, hanem közvetve – a megélhetés formáinak háztartáson belüli átszervezésével és állami szintű lehetővé tételével – tükröződött.

A keresetek kérdése az életszínvonal fenntartásával a hetvenes évek válsága során összekapcsolódott. Amellett, hogy az ipari szerkezetváltás és az életszínvonal-politika folyamatos ellentétben volt egymással és az életszínvonal-fenntartás csak az állam eladósodásával volt finanszírozható, az életszínvonal-politika még reálbéremelkedés esetében sem működött feltétlenül – pl. a fogyasztás fenntartása a háztartások számára az áremelkedések miatt sok esetben csak többletmunkával volt biztosítható.

A bér munkából való megélhetés lehetősége Magyarországon bár nem ingott meg olyan mértékben, mint a centrumországokban, a háztartások a társadalmi reprodukció pénzübeli költségeinek nem fizetett munkavégzéssel való kiváltására kényszerültek. E megoldások közül a szocialista gazdaságon „kívüli” gazdaság (második gazdaság), a reprodukív munka társadalmisítása és a lakhatás mint társadalmi újratemelés átalakulása emelendő ki.

A második gazdaság fokozatos kiterjesztése az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően pótlólagos megélhetési forrásokat biztosított a háztartások számára és látszólag tompította a hosszú lejáratú társadalmi hatásait. Bár a második gazdaság történetében annak kiterjesztése és visszaszorítása térségenként és termelési szektoronként hullámzott, az kétségtelenül növelte a háztartások mozgásterét abban, hogy hasznosítsák saját munkaerejüket. A munkásságot ebben az időszakban az differenciálta, hogy milyen mértékben tudnak részt venni a második gazdasági tevékenységben (Szalai 2004) – főleg, hogy az egységnyi munkaidő alatt megszerezhető jövedelmek a szocialista szektornál magasabbak voltak. A mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét a KGST mint belső piac biztosította, így jelentős számú népesség tudta a háztáji vagy kistermelői munkából főtevékenységként, melléktevékenységként vagy nyugdíjkiegészítésként a megélhetését javítani. A második gazdaságban végzett tevékenységekről fontos megállapítani, hogy ezek többnyire ugyanúgy kommodifikálódtak munkát jelentettek, mint az első gazdaságban végzett tevékenységek (Lampland 1991).

A reprodukív munka állam általi támogatása a válság állam általi kezelésének további példáját adja. Magyarországon a gazdasági kényszerekkel párhuzamosan átalakult a szociális ellátás, ami a fizetett munkára is hatással volt. 1967-ben – a szocialista jóléti állam egyik fontos intézkedéseként – bevezették a gyermekgondozási segélyt (gyes), így a fizetett reprodukív munkavégzéssel kivonták a nőket a bér munkából és segítették a teljes foglalkoztatás politikai céljának megvalósulását. 1985-ben bevezették a gyermekgondozási díjat, amely – a liberalizálódó jóléti állam egyik első jeleként – a korábbi jövedelemhez volt kötve, ezáltal a reprodukív munkát egyenlőtlenül díjazta (Csányi és Kerényi 2018).

Az állam szerepének átalakulása a társadalmi reprodukció biztosításában a lakáspolitikák átalakulásában is tetten érhető. A gazdasági válsággal a lakáshiány enyhítését szolgáló állami (és állami vállalati) lakásépítések lecsökkentek, megdrágultak és lelassultak, a magánérintésű építkezések lakossági hitelekkel alapuló támogatása egyre kiterjedtebbé vált, amit kiegészített a házépítéseken történő,

reciprocitáson alapuló fizetetlen munka (kaláka). Mindeközben az állami bérlakásokban a jelentős lakbéremelések növelték a társadalmi reprodukció háztartásoknál megjelenő költségeit.

Összességében az 1970-es években kezdődő válság rendszerváltásig tartó szakaszában a magyarországi munkásság folyamatosan differenciálódott, életkörülményeiben és társadalmi újratermelésének lehetőségeiben jelentős egyenlőtlenségek alakultak ki, amelyeket a szocialista állam politikái egyre kevésbé tudtak és kívántak tompítani.

4.2. A TÁRSADALMI ÚJRATERMELÉS TÉRBELI EGYENLŐTLENSÉGEI A HETVENES ÉVEK VÁLSÁGÁT KÖVETŐEN

A társadalmi újratermelés összetevőinek és mechanizmusainak térbeli vizsgálatára a főkomponens-elemzést használom. Ebben a vizsgálatban a társadalmi újratermelés elméleti megfontolásai alapján jelöltem ki olyan változókat, amelyek a társadalmi újratermeléshez fogalmilag kapcsolódnak, illetve róluk rendelkezésre állnak olyan települési szintű adatok, amelyekkel az 1970-es évek történéseit le lehet képezni. A munkavégzésen (és annak különböző formáin – beleértve az ipari bémunkát helyettesítő vagy azt kiegészítő formákat) keresztüli társadalmi újratermelés mellett így figyelembe vettem a társadalmi újratermelés körülményein is változtatni képes térbeli mobilitási adatokat (ingázás, vándorlási egyenleg) és lakásépítést (ez utóbbi szintén fontos társadalmi szükséglet, amelynek a megléte alapvető jelentőségű a rövid és hosszú távú társadalmi újratermelés szempontjából). Emellett a háztartáson belüli, intergenerációs újratermelési viszonyokat képezi le az átlagos háztartásnagyság, valamint az élveszületések relatív mutatója.

A változók kiválasztása során néhol kompromisszumos megoldásokkal éltem. Kézenfekvő lett volna például a szocialista iparban foglalkoztatottak béradatainak használata, amelyre települési szintű aggregáltságban is rendelkezésre állnak adatok. Mivel azonban több mint 1900 településen nem volt szocialista iparban foglalkoztatott személy a vizsgált időszakban, a mutató figyelembevétele a vizsgálat elemszámát jelentősen csökkentette volna, így béradatot végül nem használtam fel. Szintén nem állnak rendelkezésre a második gazdaságból származó jövedelem részletes, településszintű adatai. A választott népszámlálási mutató csak a főfoglalkozásként önálló, illetve kisárutermelő vagy kiskereskedő viszonyban dolgozókat veszi figyelembe, így nem ad számot a melléktevékenységekről. A háztartásban végzett munka közvetlenül szintén kívül esik a vizsgálat körén. Közvetett módon a társadalmi újratermelés háztartási viszonyaira, a reprodukív munkára utalnak az élveszületésekre, a háztartásnagyságra, illetve a lakásépítésekre vonatkozó indikátorok.

Az elemzés összesen kilenc mutatóra épült, amelyekből az első négy az elsődleges (bér)munka szempontjait tartalmazza, a következő három a reprodukív munkához kapcsolható, míg az utolsó kettő a szocialista iparon kívüli munkavégzésre (ezen keresztül pedig a második gazdaság kiterjedtségére) utal:

- 1000 lakosra jutó szocialista iparban foglalkoztatottak száma (fő, 1980) [IPFOGL];
- 1000 lakosra jutó szocialista iparban foglalkoztatott nők száma (fő, 1980) [NŐIFOGL];
- Lakóhelyén kívül dolgozó (naponta eljáró) aktív keresők aránya az aktív keresőkből (% , 1980) [ELJÁRÓ];
- Az 1970 és 1979 közötti vándorlási különbözet az 1980-as lakónépesség %-ában [VÁND];
- Egy háztartásra jutó lakosok száma (fő, 1980) [HÁZT];
- 1000 főre jutó élveszületések száma 1970 és 1979 közötti évi átlaga az 1980-as lakónépesség %-ában [SZÜL];
- 1970 és 1979 között épült lakások aránya az összes lakásból (% , 1980) [LAKÁS];
- Kisárutermelő, kiskereskedő aktív kereső háztartások aránya (% , 1980) [KISÁRU];
- Önállók, egyéni vállalkozókként dolgozók aránya (% , 1980) [ÖNÁLLÓ].

A változók segítségével az 1970-es évek válságának következményeit elemzem, így a legtöbb esetben az 1980. évi népszámlálás településsoros adatait használtam. Néhány indikátornál a tényállapot elemzéséhez célszerűbb hosszabb időtávot választani (vándorlás, lakásépítések, élveszületések), így ezeknél az 1970-es évek átlagaival számoltam. Valamennyi indikátor esetében fajlagos adatokat képeztem, hogy azok egyetlen statisztikai adatelemzésben felhasználhatók legyenek. Az adatok forrása a TeIR adatbázis. A főkomponensek jobb értelmezhetősége érdekében varimax-rotációt alkalmaztam. A számítások Stata programmal készültek.

A főkomponens-elemzés során a lehetséges megoldások áttekintése után a négy főkomponenses megoldást választottam ki részletesebb elemzésre: az első négy főkomponens sajátértékei magasabbak mint 1, az ötödik főkomponenstől a sajátérték 1 alá csökken. A négy főkomponens együttesen az összes változó varianciájának 77,4%-át magyarázta meg (ezen belül az első főkomponens 26,0%-ot, a második főkomponens 21,7%-ot, a harmadik 15,5%-ot, a negyedik pedig 14,2%-ot), ami együttesen magas értéknek mondható. A főkomponensekhez tartozó faktorsúlyokat az **Hiba! A hivatkozási forrás nem található.** mutatja be.

1. táblázat: Főkomponensek és faktorsúlyok

Változók	1. főkomponens	2. főkomponens	3. főkomponens	4. főkomponens	A négy főkomponens által nem magyarázott rész
IPFOGL	0,5197	0,1656	-0,2172	0,2649	0,1579
NÓIFOGL	0,5443	0,1836	-0,1922	0,2100	0,1319
ELJÁRÓ	-0,3170	-0,3605	-0,0203	0,0086	0,5097
VÁND	0,3062	-0,0871	0,1308	-0,6778	0,1533
HÁZT	0,1370	-0,2907	0,5552	0,0169	0,3616
SZÜL	0,0245	-0,0987	0,5075	0,6086	0,1468
LAKÁS	0,3767	0,0065	0,4675	-0,2196	0,3016
KISÁRU	-0,1782	0,6023	0,2460	-0,0607	0,1273
ÖNÁLLÓ	-0,2155	0,5867	0,2311	-0,0602	0,0139

Forrás: saját számítások és szerkesztés.

Az előzetes várakozásoknak megfelelően a társadalmi újratermelés különböző formái viszonylag jól elváltak egymástól a települési szintű vizsgálatban. Az első főkomponensben meghatározók az ipari bér munkához kapcsolódó mutatók, illetve relatíve magas súllyal szerepelnek benne az ipari munkahelyek elérésével kapcsolatos változók. Ez utóbbiak közé tartozik a lakásépítés és a vándorlási egyenleg (pozitív együtthatókkal). Ugyan a hetvenes években csökkenni kezdett az ipari foglalkoztatás, de az 1980-ban magas ipari foglalkoztatási aránnyal jellemezhető települések a vándorlási folyamatok és a lakásépítések „nyertesei” voltak még ebben az évtizedben. Az adatok nem erősítik meg, hogy az iparvállalatok (a tőke) gyorsabban reagáltak volna a gazdasági válságra (az ipari foglalkoztatás csökkenésével és a reálbérek differenciált növelésével-csökkentésével), mint a társadalmi újratermelési folyamatok (ezen belül a munka és a lakhatás).

A második főkomponens a második gazdasághoz kapcsolódó mutatószámokat tartalmazza (önállók és a kisárutertermelők-kiskereskedők aránya a népességből). Emellett kisebb, de viszonylag jelentős súllyal szerepel (negatív előjellel) az ingázás: a főfoglalkozásként végzett kisárutertermelés és kiskereskedés, valamint az önállóként való foglalkoztatási viszony nyilvánvalóan elsősorban helyben foglalkoztatást szolgált. Így kirajzolódik az adatok elemzésének (és az adatfelvételnek) az a korlátja is, hogy kifejezetten a kétlaki háztartásokat és az ingázó ipari (zömmel férfi) taggal rendelkező, háztájizó háztartásokat nem képes települési szinten megragadni. Ugyanakkor az első és a második főkomponens elkülönülése a települési szinten is megerősíti azt, hogy a félperifériás magyar

társadalomban az államszocializmus időszakában a bérmunka és az informalitásba más módon beágyazódott második gazdaság egymástól analitikusan elválasztható, ám nyilvánvalóan egymással összefüggő társadalomszerveződési mód (Böröcz 1993).

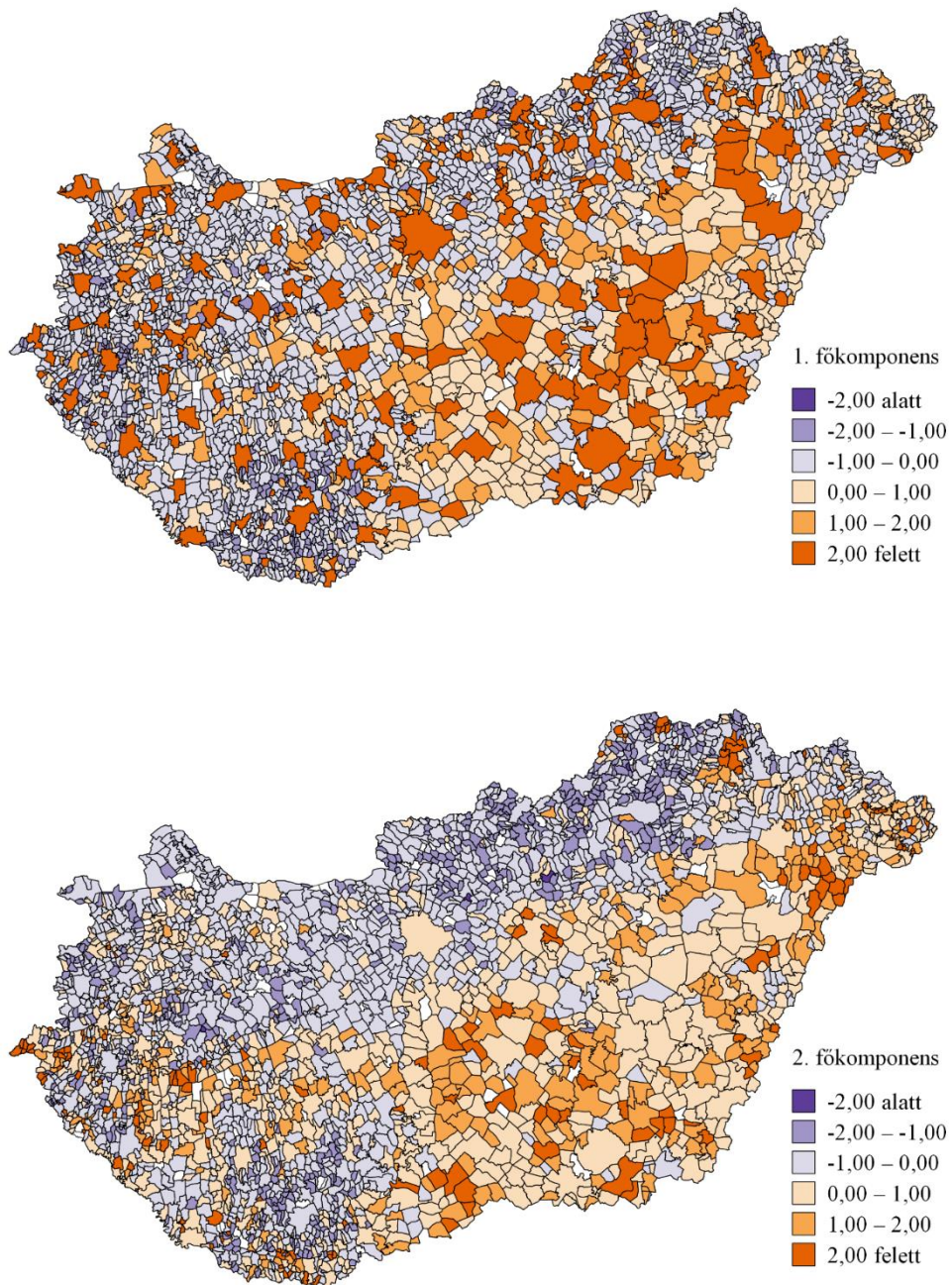
A harmadik főkomponens a generációk közötti társadalmi újratermelés legfontosabb jellemzőiből tartalmaz néhányat. A születési arányszámok, a lakásépítések és a háztartásnagyság egymással összekapcsolódó változók, a háztartások reprodukciós törekvéseit egyesítik: a nagyobb létszámú háztartások, a relatíve magasabb születésszámok és az ezt lakhatással kiszolgáló lakásépítkezések a háztartások léptékéhez hasonlóan a települési léptéken is egymással összekapcsolódnak. A szakirodalom háztartási léptékű elemzéseivel vág egybe az a megfigyelés, hogy a generációk közötti újratermelés főkomponensében a második gazdaság mutatói erősebben és pozitív együttthatóval szerepelnek, mint az ipari foglalkoztatás változói. Tehát a generációs újratermelés a települési léptéken vizsgálódva is a második gazdaságban való részvételnek sokkal inkább függvénye, mint annak, hogy vannak-e ipari vagy ezen belül női ipari foglalkoztatási lehetőségek.

A negyedik főkomponens a társadalmi újratermelés demográfiai tényezőit tartalmazza: pozitív irányú kapcsolatban áll a születésszámmal és negatív kapcsolatban a vándorlással – ez tehát a munkaformáktól statisztikai értelemben lényegében független helybeli társadalmi reprodukciót képezi le.

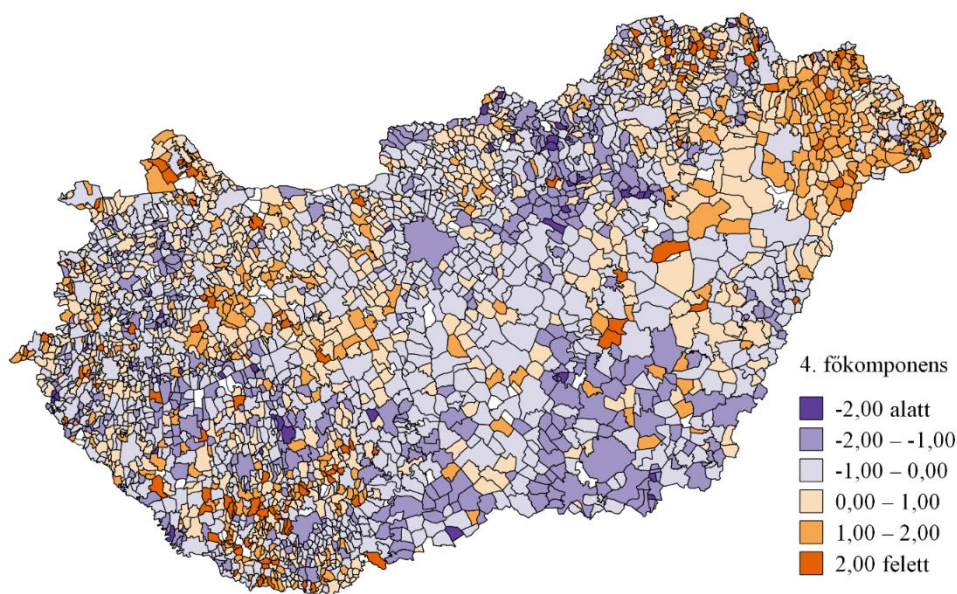
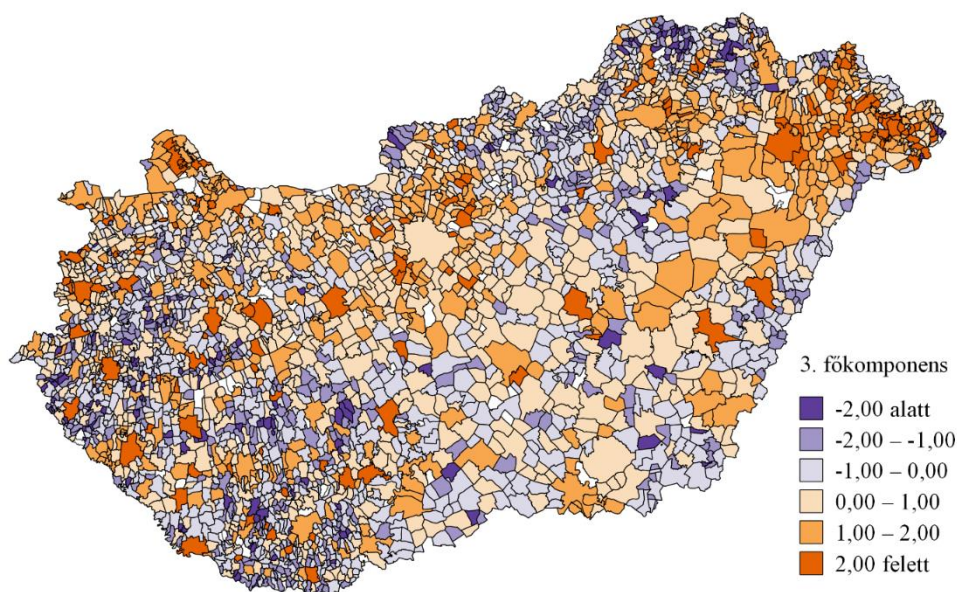
Érdeemes megvizsgálni, hogy a négy főkomponenses modell mely változók mekkora részét nem magyarázza – erről az 1. táblázat utolsó oszlopa tartalmaz adatokat. Kiemelkedik az ingázási arány, ami mindenképpen meglepő és további vizsgálatokat érdemlő eredménye a modellnek. Mivel a munkavégzést relatíve széles körben lefedik a kiválasztott változók, amelyek magas magyarázó erővel meg is jelennek a főkomponensekben, ezért az ingázás mint a munkavégzéshez kapcsolódó jelenség együttes súlya a négy főkomponensben alulmúlja a várakozásokat. Emellett a háztartásméret és a lakásépítések illeszkednek rosszabbul a modellbe.

A továbbiakban a főkomponens-elemzés sztenderdjei alapján a főkomponensértékek területi mintázatait vizsgálom. Az egyes települések főkomponensértékei egymástól különböző térbeli képpel rendelkeznek, amelyeket a 3. ábra jelenít meg.

3. ábra: A társadalmi újratermelés térbeli egyenlőtlenségei az 1970-es években – települési főkomponensértékek

Forrás: saját számítások és szerkesztés.

Az első főkomponens települési faktorpontjai alapvetően a településhierarchia mentén rendeződnek: magas értékekkel a városok és a nagyobb méretű települések tűnnek ki. Emellett az alföldi települések – ahol a hetvenes években bővült az ipari foglalkoztatás, pl. Martfű –, valamint hagyományos és a hetvenes években előre törő ipari települések és térségek szintén magas értékekkel rendelkeznek. A legmagasabb faktorpontértékeket azonban a kisebb méretű, a település méretéhez képest jelentős ipari üzemmel-üzemekkel rendelkező és a helyben lakó népességnek helyben munkalehetőséget biztosító települések mutatják – az első öt település Visonta, Iklad, Parádsasvár, Sirok és Balatonfűzfő. Az első főkomponens települési faktorpontjainak területi mintázata egybevégt a szakirodalom azon meglátásával, hogy a hetvenes évek ipari területi folyamataiban a városi gazdaság csökkenő, ám továbbra is meghatározó munkaerő-elszívó hatással bírt, amelyet a falusi ipartelepítés mérsékelte

(Barta 2002). Észak-Borsod, a Dél-Dunántúl és Zala aprófalvai helyezkednek el a skála másik végén, erősen negatív faktorpontértékekkel.

A második főkomponens, amelyben a második gazdaság jelenlétére utaló mutatók meghatározók, alapvetően térségi módon szerveződik. Az Alföld közel egésze átlag feletti faktorpontértékeket mutat. Szembetűnő, hogy a főkomponens merőben különböző helyzetű településcsoportokat foglal magába. Egyrészt az alföldi önálló és kistermelők a háztájira épülő, ezen keresztül a mezőgazdaságba integrált és jó megélhetést nyújtó településekben dominánsak. Másrészt viszont kifejezetten kedvezőtlen helyzetű, szegény, a területi kutatások által rossz életkörülményekkel rendelkezőként leírt települések is magas faktorpontértékekkel bírnak. Jelzésértékű, hogy a legmagasabb faktorpontértékkel rendelkező település az a Penészlek, amely a szociográfiai irodalomban a hatvanas-hetvenes években az elmaradottság szimbólumává vált, és ahol az önálló kimagasló arányát a térsz hiánya magyarázza (Végh 1968). Az elemzésben használt mutatókkal e két véglet elkülönítése nem volt lehetséges, így további vizsgálatok indokoltak.

A harmadik főkomponens a társadalmi reprodukcióból a lakhatás, a vándorlás és a háztartásméret tényezőit egyesíti. A főkomponens pontértékeinek területi képe részben hasonlít az első főkomponensére: a városok és a nagyobb települések általában átlag feletti értékeket mutatnak. A budapesti agglomeráció településeinek magas pontértékeit a főváros agglomerációjának államszocialista időszakban történt növekedése magyarázza, és hasonlóan az agglomerációs folyamatok állhatnak számos megyeszékhely környékén a hasonló trendek hátterében. Az északkelet-magyarországi települések magas értékeinek oka az 1970-es tiszai árvíz utáni újjáépítések voltak – főleg az 1970-es években épült lakások magas arányán keresztül. De a magas faktorértékkel rendelkező települések körében találjuk a hetvenes években kiépülő új ipari központok egy részét is, mint Százhalombattát, Tiszaújvárost, Mátészalkát és Paksot.

Végül a negyedik főkomponens alapvetően a hosszú távú társadalmi reprodukció demográfiai mutatóiból áll össze (ahol a születési arányszám pozitív, a vándorlási egyenleg pedig negatív előjellel szerepel). A Tiszántúl, Észak-Borsod és a Dél-Dunántúl községi térségei jellegzetesek a magas faktorértékek területi képének szempontjából. A Dél-Alföld és Heves–Nógrád–Dél-Borsod térsége ezzel szemben alacsony faktorpontértékekkel jellemezhető; itt tehát a társadalmi reprodukció körülményei demográfiai szempontból országos összehasonlításban kifejezetten rosszak. A Duna-Tisza-köze kivételével a negyedik főkomponens magas értékekkel jellemezhető térségei átfednek Lackó László (1975) 1970. évi adatok alapján azonosított elmaradott körzeteivel. Vagyis a társadalmi reprodukció „megvalósulása” vagy (a születésszámokat illetően) „jobb” körülményei a harmadik főkomponensnél is részben látott módon valójában a negyedik főkomponensben is a „rosszabb” újratermelési feltételeket jelzi.

A főkomponens-elemzéssel négy tényezőt különítettem el, amelyek a bérmunka mellett a második gazdaság, illetve két főkomponensben a hosszú távú társadalmi újratermelés körülményeit foglalták magukba. Az egyes főkomponensek eltérő területi mintázatot mutattak, amelyek különböző térbeli szerveződési módokra is utalnak, és bizonyos térségek (pl. az Alföld) sajátos fejlődési pályáit is bizonyítják. A részletes települési szintű vizsgálat egyben rámutat azokra a jelentős különbségekre a munka (és a társadalmi újratermelés) oldaláról, amelyek az 1970-es évek tőkeoldali, megyei szintű adataiban (például az ipari növekedési pályákban) nem látszódtak-látszódhattak (Nemes Nagy és Lócsei 2015). Fontos empirikus és elméleti hozadéka a kutatásnak, hogy a főkomponens-szerkezet nem tette lehetővé az ellentétes megítélésű folyamatok közötti különbségtételt. A harmadik és a negyedik főkomponens esetében a magas faktorpontértékű települések rendkívül különböző adottságúak voltak. Azaz például számos olyan településen, ahol a főkomponensek értékei alapján a társadalmi újratermelés körülményei kedvezők (pl. természetes szaporodás, válság idején rezilienciát is biztosító

magasabb háztartásnagyság), valójában a kedvezőnek látszó értékek mögött – a korabeli területi kutatások szóhasználatával – „elmaradottság”, „hátrányos helyzet”, „kedvezőtlen életkörülmények” húzódtak. További empirikus vizsgálatokra volna tehát szükség az államszocialista időszakban, különösen a hetvenes-nyolcvanas évek válságában a társadalmi újratermelés tényleges magyarországi települési körülményeiről és ennek differenciáltságáról.

5. A RENDSZERVÁLTÁS VÁLSÁGA ÉS A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM⁶

---

7. tézis: A munkanélküliség regionális különbségei stabil területi mintázatot mutattak a rendszerváltás utáni években.

8. tézis: A rendszerváltás után a munkaerőpiac deregulációja és rugalmasítása helyettesítette az állam közvetlen munkahelyteremtését.

5.1. FOGLALKOZTATÁS ÉS MUNKANÉLKÜLISÉG A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltás válsága során a korábbiakhoz képest új formában került felszínre a foglalkoztatás és a munkanélküliség országon belüli térbelisége: az államszocialista időszakban (legalábbis egyes beszámolók szerint) a termelésben a regionális különbségek nem voltak jelentősek, a gazdaság mindennapi működésében a térbeli hatások nem voltak meghatározóak (Rechnitzer 1998). A munkaerőpiacok területén a munkanélküliség mint komoly probléma 1990 után „jött létre”, és az 1993-as „átalakulási válság” idején érte el a maximumot 12% körüli munkanélküliségi rátával. Az 1990-es évek közepétől a gazdasági fellendüléssel csökkenni kezdett a munkanélküliség; sőt, a „könnyen mobilizálható munkaerő” kimerüléséről az ország fejlettebb térségeiben már az 1990-es évek közepén cikkeztek (Köllő 1998).

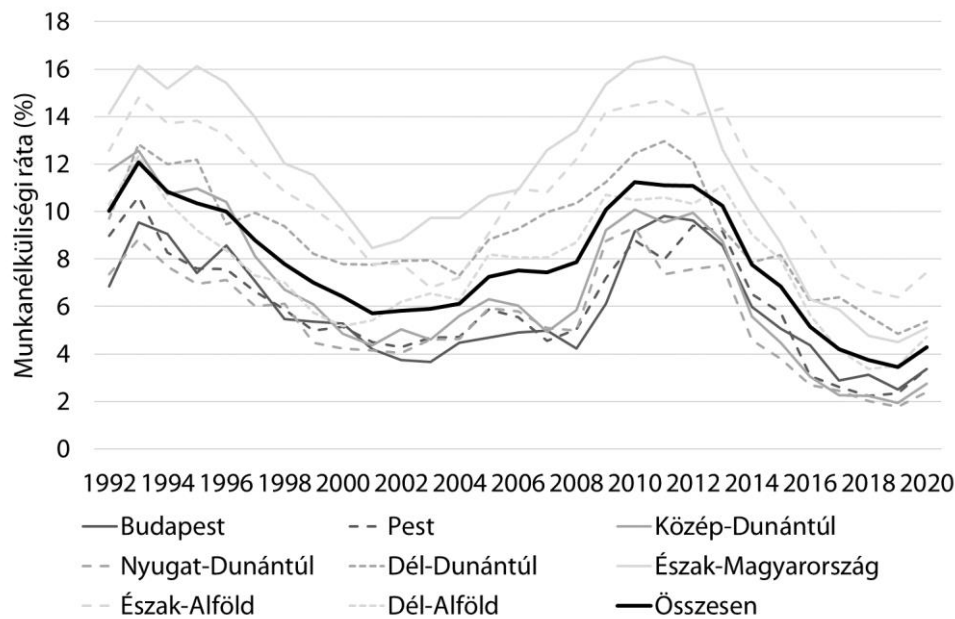
A foglalkoztatás a magyar gazdaság szerkezetváltása és a globális gazdaságba való, a külföldi tőke beáramlásán alapuló újbóli beágyazódása miatt 2006-ig emelkedett. A munkanélküliség régiók közötti különbségei is csökkentek az 1990-es évek során. A munkanélküliség területi mintázata a rendszerváltás utáni időszakban lényegében állandó volt, azaz nagyjából ugyanazok a térségek voltak alacsony vagy magas munkanélküliséggel jellemezhetők, mint a rendszerváltás hajnalán (4. ábra). A régiók közötti különbségek (az adatsor terjedelme) a magasabb országos átlagértékek esetén volt magasabb; alacsonyabb országos munkanélküliség mellett a régiók közötti különbségek is kisebbek voltak.

---

⁶ Részletesen lásd: Czirfusz et al. (2014; 2019).

4. ábra: A munkanélküliségi ráta a magyar régiókban (15–64 évesek, 1992–2020)

Adatok forrása: KSH STADAT. Saját szerkesztés.

A foglalkoztatás, a bér munka „kiterjedtsége” szempontjából fontos befolyásoló tényező volt a privatizáció, amely lehetővé tette volna, hogy a bér munkások tulajdonosokká válhassanak. A vállalatok rendszerváltás utáni privatizációjakor a dolgozói tulajdon kérdése hamar lekerült az asztalról (nem utolsósorban a dolgozói tulajdon a privatizációval pozíciókat szerezni kívánó külföldi tőkének sem állt érdekében) és pusztán a munkavállalók egyéni résztulajdonlása vált lehetővé korábbi állami vállalatokban (Szalai 1994). A privatizáció folyamata önmagában nem volt oka a rendszerváltás utáni gyors foglalkoztatáscsökkenésnek, de a privatizáció során az állam nem törekedett arra, hogy a munkahelyek megtartását számottevően érvényesítse. A privatizáció a mezőgazdaságban Magyarországon nem vezetett olyan mértékű rurális térségekbe és mezőgazdasági munkavégzésbe való visszaáramláshoz, mint más kelet-európai országokban, de a megélhetési célú vagy jövedelemkiegészítésként végzett mezőgazdasági kistermelői tevékenység éppen a strukturális válság által különösen sújtott térségekben fontos szerepet töltött be. Az 1990-es évek második felétől a földbirtokkoncentráció, a professzionalizálódó agrárvállalkozók jelenléte viszont lényegében megszüntette a földprivatizáció foglalkoztatásnövelő hatását.

A rendszerváltás utáni válságban a munkásság tovább differenciálódott, ami térbelileg is jelentkezett. A fő megosztó tényező, hogy a munkavállaló a külföldi tulajdonú vállalkozásokban dolgozik-e (ahol általában magasabbak a bérek és jobbak a munkafeltételek, a munkafolyamatok is a globális értékláncokba ágyazódó vállalatok által megszervezettek; őket sokszor a globalizáció relatív nyerteseinek tartják) vagy hazai kis- és középvállalkozások hazai piacra termelő „buheráló” munkásai. A munkásság és a munkanélküli tartaléksereg egy része mélyszegénységbe vagy ahhoz közeli helyzetbe került (Szalai 2004), így a gazdasági konjunktúrának való kitettsége növekedett a társadalmi újratermelés feltételeinek megteremtése során.

A kisebb konjunkturális ingadozások a tőke munkaerőigényeinek folyamatos változását is jelentik, amit a foglalkoztatáspolitikai a tartaléksereg szabályozásával igyekezett kezelni. A rendszerváltás utáni foglalkoztatás- és szociálpolitikák egyik sarkalatos eszköze volt az aktívák gyors ütemű inaktívá tétele (így társadalmi reprodukciójuk újraelosztáson keresztüli biztosítása), többek között korai és rokkantnyugdíjazással vagy az oktatás expanziójával. Így a munkahelyteremtő állam helyett az

inaktívra tevő állam volt hangsúlyosabb. Az 1990-es évek legvégén már az aktív korú (15–64 éves) férfiak több mint fele, a nők harmada inaktív volt. Az aktívak körében a munkanélkülieknek járó ellátások segítették a rendszerváltás után bér munkából kiesetteket – ennek bőkezűsége fokozatosan csökkent a rendszerváltás követő években (Scharle 2012:201).

A rendszerváltás utáni gyors ütemű elbocsátások a bérek további csökkenésével párosultak, ráadásul az 1990-es évek közepéig a munkaerő a munkaadók számára is drágábbá vált (azután viszont a munkáltatók váltak a bérpolitika kedvezményezettjeivé, a munkabérekre rakódó adó- és járulékkerhek csökkentése folyamatos igénye volt a vállalatoknak, érdekképviselőiknek és a Magyarországot monitorozó nemzetközi szervezeteknek, pl. az OECD-nek). Ezután a reálbérek az 1990-es évek második felétől emelkedtek, köszönhetően az általános gazdasági konjunktúrának és a mérséklődő inflációnak (azaz lényegében annak, hogy a globális gazdaság 1990-es évekbeli válságát a centrumországok a félperifériára, köztük Magyarországra történő termeléskihelyezéssel oldották meg). Ezzel párhuzamosan a rendszerváltás utáni első évtizedben a béregyenlőtlenségek gyorsan növekedtek, meghaladva más kelet-európai országok rendszerváltás utáni és a centrumországok 1970-es évek válsága után mért értékeit. Fontos az a megállapítás is, hogy a bruttó hazai termékben belül a bérhányad (a munka részesedése az általa megtermelt értékből) folyamatosan csökkent ebben az időszakban Magyarországon.

A munka átalakulása vizsgálható aszerint, hogy az egyes háztartások milyen mértékben proletarizálódtak – azaz jövedelmük mekkora részben származik bér munkából (Wallerstein 1976). A rendszerváltás után a háztartások nettó jövedelmének egyre nagyobb része származik bérekből és keresetekből (a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján 1995-ben 44%, ami a későbbiekben folyamatosan emelkedett) – vagyis a bér munkaviszony a magyarországi félperifériás esetben egyre jobban kiterjedt. Ezzel párhuzamosan a reprodukív munka és a bér munka viszonya és a nemek közötti munkamegosztás is átalakult.

5.2. A DEREGULÁCIÓ ÉS A RUGALMASÍTÁS MINT NEM TÉRBELI POLITIKA TÉRBELI HATÁSOKKAL

A rendszerváltás strukturális gazdasági válsága során a foglalkoztatás és a munkanélküliség mint regionális kérdés jelentkezett. A piaci reformok önmagukban nem csökkentették az országon belüli egyenlőtlenségeket, és nem tudták „összehangolni” a munkaerő-kínálatot és a -keresletet. Ebben az időszakban a közvetlen állami munkahelyteremtés kevésbé volt jellemző; a piacgazdasági körülmények között a deregulált és rugalmasított munkaerőpiac kiépítése szolgálta áttételesen a munkahelyteremtést. Ezeknek a politikáknak a megjelenését Magyarországon – és általában Kelet-Európában – olyan nemzetközi szervezetek is támogatták, mint az IMF, az OECD, az ILO vagy a Világbank.

A gazdaságpolitikai felfogás szerint dereguláció a piaci folyamatok kiterjesztésével oldotta (volna) meg a munkanélküliség problémáját. A rendszerváltás során bevezetett piaci reformok mögött az a felfogás is állt ugyanis, hogy a nemzetgazdaság egy absztrakt, térbeliség nélküli (belső különbségekkel nem rendelkező) dolog. Vagy, ahogy a fősodró regionális gazdaságtan hívei állítják, a regionális különbségek hosszú távon a deregulált gazdaságban zajló általános egyensúlykeresés következményeként eltűnnek (Krugman 1991). Egyesek szerint 1990 után a magyarországi kormányzati beavatkozásban két megoldás közül kellett választani: vagy a szerkezetátalakítást lehetett felgyorsítani „sokkterápiával”, vagy az országos politikák által a lehetséges legtöbb munkahelyet lehetett megtartani (Dorenbos 1999). A politikai döntéshozók az első lehetőséget, a gyors változást részesítették előnyben. A rendszerváltás utáni (konzervatív és szocialista-liberális) kormányok számára a dereguláció

ideológiailag is tökéletes megoldás volt a beruházások és a gazdaság fellendítésére, ahogy ez az akkori kormányprogramokban is tükröződött.

A munkaerőpiac piacpárti deregulációs „kiigazításával” összhangban állt az 1991-ben elfogadott munka törvénykönyve. Az 1989–1990-ben a munkaerőpiac szabályozására bevezetett intézményrendszer a transznacionális tudásáramlás révén az OECD normáival volt összhangban (Dorenbos 1999). A döntéshozók azt feltételezték, hogy a munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei automatikusan megoldódnak majd a munkaerő országon belüli migrációja révén, amely korrigálja a kereslet és kínálat közötti területi „eltérést”. Az emberek szabad mozgását azonban maga a piac korlátozta, például a lakáspiacon keresztül: az ország „hátrányos helyzetű” térségeiben szinte lehetetlen volt lakásokat eladni, így a lakástulajdonlás alapuló lakásrezsim csak növelte a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket.

A foglalkoztatás rugalmasítása a rendszerváltás után valamennyi magyar kormány foglalkoztatáspolitikájának egyik kulcsmozzanata volt. A munka törvénykönyvét már az 1990-es években is fokozatosan lazították a munkavállalók érdekeivel szemben. Emellett többek között új munkaformák legalizálását hajtották végre – pl. a munkaerő-kölcsönző tevékenységek jogi szabályozása nagyjából egyidőben történt a kelet-európai országokban a 2000-es évek gazdasági konjunktúrája során, amit főleg a feldolgozóipari, külföldi tőkére épülő magyarországi térségekben használnak konjunktúra-időszakokban és az éven belüli termelésingadozások kiegyenlítésére (Czirfusz 2012). Általánosságban pedig a rugalmasítás eredményeképp a korábban stabilabb bémunkaviszonyban levő munkásság egyre nagyobb része vált egyre bizonytalanabb helyzetűvé.

A munkanélküliség mint regionális probléma kezelését szolgálhatta volna a területfejlesztési intézményrendszer és a regionális politika. Bár a foglalkoztatási problémákat a területfejlesztési törvény és az Országos Területfejlesztési Koncepció is tematizálta az 1990-es évek második felében a „szociális piactudomány” megteremtése jegyében, a munkanélküliség megoldását mind a mezőgazdasági, mind az ipari válságtérségekben elsősorban a külföldi tőke beáramlásán, a piacorientált reformokon keresztül képzelték el. A legnagyobb munkanélküliséggel sújtott régiókban pedig a helyi gazdaságfejlesztést, a részmunkaidős foglalkoztatást és a közmunkaprogramokat tekintették a rendszerváltás okozta sokkból kivezető útnak. A növekvő területi egyenlőtlenségek kezelését a kormányok már ekkor is elsősorban a vállalkozások (a tőke) finanszírozásával kívánták megoldani, a munka oldalát figyelmen kívül hagyták.

Az újonnan kialakult, részben az OECD ajánlására kidolgozott munkaerőpiaci intézményrendszer a munkaügyi központokkal a nyugati országok 1980-as évekbeli strukturális kiigazításaira vonatkozó ismeretein alapult (Dorenbos 1999). Mindazonáltal a gazdasági válság sújtotta magyarországi megyékben integrált szerkezetátalakítási kísérleti programokat is megvalósítottak. És bár a munkaügyi központok többé-kevésbé decentralizált struktúrákat képviseltek, amelyek helyi igényekre épülő szakpolitikai beavatkozásokat is megvalósíthattak volna, az intézményrendszer mégsem tette lehetővé ennek a szerepnek a betöltését. Az irányítás valódi decentralizációja nem történt meg.

6. A 2008-AS VÁLSÁG ÉS A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM⁷

---

9. tézis: A 2008-as válság után a bér munka kiterjesztésével és a munkaerő olcsósításával segítette az állam a munkahelyteremtést.

10. tézis: Az állam a 2010-es évektől a közfoglalkoztatási programmal helyettesíti a munkahelyeket a hátrányos helyzetű vidéki térségekben.

6.1. A BÉRMUNKA KITERJESZTÉSE A 2008-AS VÁLSÁG UTÁN

Gazdasági válságidőszakokban az állam a félperiférián, így Magyarországon is arra törekszik, hogy a béreket a centrumországok béreihez képest viszonylag alacsonyan tartsa. Ez Wallerstein (1976) szerint a félperifériás állam vagy a bér munkások bérnövelési követeléseinek elnyomásával vagy a bér munkásság helyzetének a félproletár háztartások kárára történő javításával történik. Wallerstein elméleti állítása a 2008 utáni magyarországi válság és fellendülés következményeinek megértésében is segítséget nyújthat: a Nemzeti Együttműködés Rendszere bér munkát elnyomó és a bér munkának (a szubproletár háztartások kárára) engedményeket tevő jellege egyaránt tetten érhető. A Nemzeti Együttműködés Rendszere bér munkát elnyomó jellege a munka mozgásterét csökkentette tovább a tőke kárára, egyúttal a lehető legalacsonyabb szintre szorította a munka újratermelésének állami támogatását.

A gazdasági stabilitás alapja a 2008-as válság kezelése során az újraparosítás volt, amely megfelelő számú és adott képzettségi és készség szerkezetben rendelkezésre álló munkaerőt igényelt. A 2010 utáni Orbán-kormányok gazdaságpolitikájában az újraparosítás a munka alapú gazdaság megteremtésével és a teljes foglalkoztatás ideológiájával kapcsolódott össze. A kormány intézkedéseivel bővítette a foglalkoztatást (pl. rugalmasítás a munka törvénykönyvének többszöri megváltoztatásával), csökkentette a bérek adóterheit (a munkáltatóknál – így támogatva a tőkét – és a munkások bizonyos csoportjaiban – pl. a családi adókedvezményeken keresztül – egyaránt), illetve a magasabb bér elérését sok esetben a munkaórák növelésének, tehát a munkaerő fokozottabb kizsákmányolásának, a munkavégzés intenzifikálódásának lehetővé tételével biztosította. Utóbbi eredményeképp átalakult a munkaszervezés (12 órás műszakok a 8 órások helyett, négy műszakos munkarend, munkaidőkeret), a közszféra életpályamodelljeiben bevezetett változások a munkaórák növelésével jártak. Az újraparosítás számára jelenleg és a jövőben szükséges munkaerőt a társadalmi egyenlőtlenségeket felerősítő szakképzési rendszerrel biztosítják. Mindeközben a munka törvénykönyvének változásai megnehezítették a munkavállalói érdekképviseletet, és a dolgozóknak általában nem kedvező jogszabályi változásokat hoztak.

A bér munkának engedményeket tevő politikák a tőke (ezen belül kifejezetten a külföldi tőke) támogatásán keresztül történnek, amelynek részbeni előnyeiből pusztán azok a munkások részesülhetnek, akik a bér munkában dolgoznak; elsősorban a feldolgozóiparban.

Az ipari fellendüléssel párhuzamosan a nagyvárosi szolgáltató munkahelyek is folyamatosan bővülnek. A globális vállalatok magyarországi szolgáltatóközpontjaiban dolgozó fehérgalléros munkásság nagyjából 46 000 főre tehető, akik zömmel 25-35 éves korosztályba tartozó, diplomával rendelkező

---

⁷ Részletesen lásd: Czirfusz (2015, 2018, 2020b, 2021b), Czirfusz et al. (2019).

budapesti (és néhány más nagyvárosi) lakosok. A legtöbbször nemzetközi munkakörnyezetben, magas színvonalú irodaházakban dolgozó és relatíve magas (a magyar viszonylatban magas, a külföldi anyavállalatoknál természetesen jóval alacsonyabb) béreket kapó munkások a gazdasági válság utáni időszak nyertesei közé sorolhatók, nagy részük feltehetően nem tekinti magát a munkásság részének.

A bér munka lehetőségeit növelő történésnek tekinthetjük a magyar állampolgárok külföldi munkavégzését, amely az Európai Unión belüli egyenlőtlen fejlődésre reagál. A válság alatt és a válság utáni fellendülésben többszázezer ezer magyar munkavállaló jelent meg az Európai Gazdasági Térség nyitottá („szabaddá”) váló munkaerőpiacán, közülük nagyjából százezren tartoznak magyarországi háztartáshoz, azaz ideiglenesen-időszakosan tartózkodnak külföldön vagy ingázók (Gödri 2018). A háztartások ilyen módon való újjászerveződése a megélhetési portfóliókban igyekezett a bér munkából szerzett jövedelem súlyát növelni, ezáltal a társadalmi újratermelést rövid távon (a havi fizetések érkezésének ciklusában kifejeződő) és hosszú távon (pl. a válság előtt felvett lakás-devizahitelek megfeszített törlesztésével) biztosítani.

A bér munkaviszony súlya tovább emelkedett: a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján a háztartások nettó jövedelméből 2017-ben már 60%-ot tett ki a bérekből és keresetekből származó rész. Így a foglalkoztatáspolitikát egyben osztálypolitikává is vált, amely tovább osztotta a munkásságot, növelte a bér munkában részt vevők és az abból kimaradók közötti egyenlőtlenségeket (területileg is), valamint belső jövedelemátrendezést hajtott végre a munkásságon belül.

6.2. FOGLALKOZTATÁSI TRENDKÉK A 2008-AS VÁLSÁG UTÁN ÉS A MUNKAERŐHIÁNY MINT TERÜLETI FOLYAMAT

A 2010-es évek gazdasági fellendülése a hazai munkaerőpiac területi folyamatait sem hagyta érintetlenül. Az évtizedben 2010 volt az országos foglalkoztatási ráta mélypontja (54,9% a munkaerő-felmérés 15–64 éves korosztályra vonatkozó adatai alapján) és a munkanélküliségi ráta csúcspontja (11,3%, ami 469 ezer munkanélkülit jelentett). Az ezt követő években a globális és az európai gazdasági konjunktúrának, valamint a közpolitikai változásoknak köszönhetően országos szinten javultak a foglalkoztatási adatok. A foglalkoztatottak száma a 2010-es mélypont után (3,70 millió fő) dinamikusabban bővült (2019-ben 4,43 millió fő); mindeközben a 15–64 éves korosztály száma 409 ezer fővel csökkent.

A 2008-as válság térben differenciáltan jelentkezett és kiegyenlítette a foglalkoztatás térségi szintű egyenlőtlenségeit azáltal, hogy a kedvezőbb mutatókkal rendelkező térségekben szűnt meg több munkahely (Lőcsei 2011). A foglalkoztatási ráták megyei és regionális szintű különbségei a 2010-et követő gazdasági fellendüléssel erőteljesen csökkentek, de a munkanélküliség térszerkezete alapvetően nem változott (4. ábra).

A 2010-es évek válság utáni kilábalásának fontos trendje, a munkaerőhiány területileg differenciáltan jelentkezett. A munkaerőhiány a különböző mutatókat vizsgálva nagyjából 2013-tól emelkedett (Köllő et al. 2017). A vállalatok által érzékelt munkaerőhiány differenciált megjelenésű volt, így többek között függött attól, hogy az adott vállalat az ország melyik térségében, mely ágazatban tevékenykedett és mennyiben igényelt szakképzett munkaerőt. Ennek megfelelően a munkaerőhiány mint területi folyamat különböző formákat öltött.

- Az exportra termelő, főleg ipari tevékenységet végző, külföldi tőke által dominált hazai közép- és nagyvárosokban akut hiány lépett fel a szakképzett dolgozókból.
- A területileg szelektíven jelentkező munkaerőhiány elméletileg az országon belüli vándorlással vagy kisebb távolságok esetén ingázással, a munkáltató által szervezett „buszoztatással” oldható. A gazdasági konjunktúra időszakában a kutatások szerint főleg az ipari nagyvállalati szektorban váltak kiterjedtebbé a munkahelyi vonzáskörzetek (Meszmann T. 2019). Az ingázás

a dolgozóknál szükségszerűség is, hiszen anyagi okokból, a dráguló lakhatás miatt nem tudnak a munkahelyekhez közelebb költözni. A kölcsönzött és külföldi dolgozók súlyának növekedése szintén megváltoztatta a munkavállalás térbeli kapcsolatrendszerét. Mindkét foglalkoztatási csoport térben egyenlőtlenül van jelen – leginkább a gazdaságilag prosperáló térségekben.

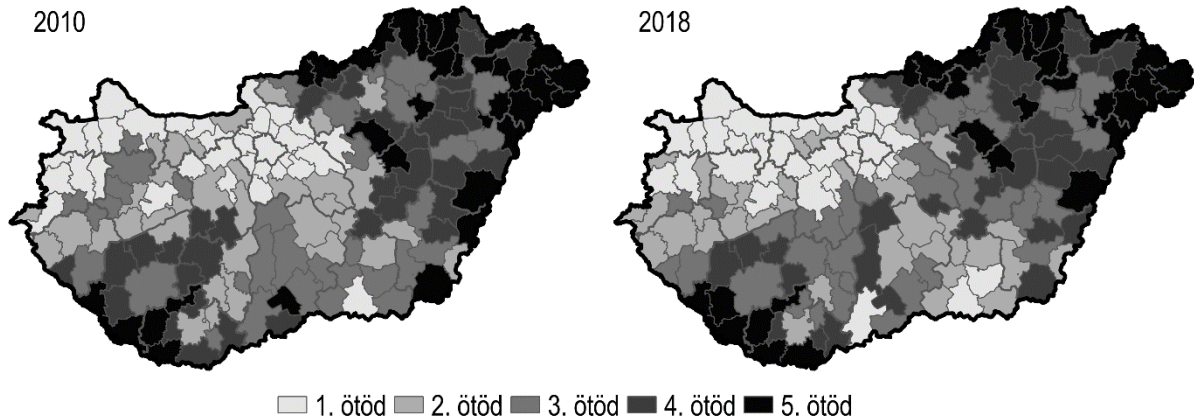
- Az építőipar bővült az EU-támogatásokból és kormányzati beruházásban megvalósított projektek, illetve az általános gazdasági konjunktúra miatti kereskedelmi, ipari, logisztikai ingatlanberuházások és lakásépítések miatt. A munkaerőhiányt ebben a szektorban részben szintén külföldi munkavállalókkal lehetett mérsékelni, részben pedig az építőiparba áramlott a vidéki Magyarország alacsonyán képzett munkaerő-tartalékserege. Utóbbi csoportot a gazdasági konjunktúrának köszönhetően szintén javuló foglalkoztatási helyzet jellemezte a 2010-es évek második felében.
- A mezőgazdaságban a 2010-es években a külföldi idénymunkásokkal, valamint közfoglalkoztatottakkal lehetett a munkaerőhiányt mérsékelni.

A gazdasági fellendülés a foglalkoztatásra a vándorlási folyamatokon keresztül is hatott. Az országon belüli migráció hagyományos irányai (vidékről a fővárosba, illetve Kelet-Magyarországról Nyugat-Magyarországra) a 2010-es években is stabilak voltak, sőt sok szempontból erősödtek (Bálint és Obádovics 2018). Korlátozó hatással bírt viszont az ingatlanárak és bérleti díjak elmúlt tíz évben történt területileg differenciált, a bérek növekedését meghaladó emelkedése.

A külföldön dolgozók száma 2016-ban közel 350 ezer főre volt becsülhető. 2011 és 2016 között jelentős területi különbségek voltak tapasztalhatók: az elvándorlás Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról volt magas (utóbbi régióban a visszatérés is), Nyugat-Dunántúlon erőteljesen bővült, településtípus szerint pedig a községekben és a nem megyei jogú városokban volt jelentős (utóbbi esetében a visszatérés esélye is). A 2010-es években felerősödött a külföldre irányuló gondozási célú cirkuláris migráció, amelyben elsősorban nők vesznek részt.

Az 5. ábra az évtized területileg szelektív foglalkoztatási folyamatait a járási munkanélküliségi ráta alapján szemlélteti. Az ábra a munkanélküliség területi mintázatának stabilitását mutatja: a munkanélküliségi arányszámok 2010 és 2018 között jelentősen mérséklődtek (az országos átlag 8,4%-ról 3,6%-ra csökkent), a folyamat területileg kiegyenlített módon ment végbe. 175-ből 106 járás helyzete a munkanélküliségi ötödöket figyelembe véve nem változott, három járás helyzete romlott úgy, hogy két ötöddel lejjebb került (Nagykátai, Nagykőrösi és Ráckevei járás – mindhárom a budapesti agglomerációban), négy járás (Bajai, Hódmezővásárhelyi, Pápai, Téti) pedig felfele mozgott két munkanélküliségi ötödöt. A területi mintázat változatlansága a területi foglalkoztatáspolitikák kudarcát is előrevetíti, amellyel a következőkben részletesen, a közfoglalkoztatási programon keresztül foglalkozom.

5. ábra: A járási munkanélküliségi ráta értéke, 2010, 2018 (a nyilvántartott álláskeresők száma a 15–64 éves népességhez viszonyítva)

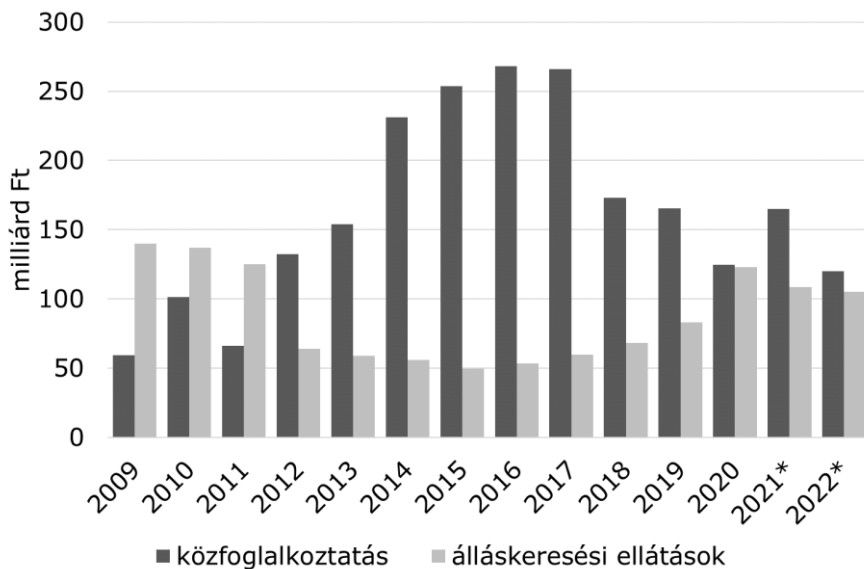

Adatok forrása: T-STAR. Saját szerkesztés.

6.3. A KÖZFoglalkoztatás MINT Közvetlen Munkahelyteremtés

Bár a „segély helyett munka” és a munkaalapú társadalom elveit leginkább az elmúlt tíz évhez kötjük, ez az ideológia az elmúlt harminc évben folyamatosan, lépcsőről lépésre bontakozott ki Magyarországon. A változásnak kulcsmomentuma volt az álláskeresési ellátások (munkanélküli segély, álláskeresési járadék) visszaszorítása és a közfoglalkoztatási program kiterjesztése ennek pótlására. A két szemlélet közötti váltás jól kirajzolódik a központi költségvetés kiadásai alapján az elmúlt bő évtizedben (6. ábra).

6. ábra: Az álláskeresési ellátásokra és a közfoglalkoztatásra fordított állami kiadások (2009–2022, folyó áron)

Megjegyzés: * tervezett kiadás. Adatok forrása: zárszámadási és költségvetési törvények. Saját szerkesztés.

Míg 2010-ben az állam 137 milliárd Ft-ot költött álláskeresési járadékokra (az alanyi jogon, bár korábbi munkavégzéshez kötődően és csak három hónapig járó munkanélküli segélyre), ez az összeg 2015-re 50 milliárd Ft-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan a közfoglalkoztatás költségvetési forrása 2010-ben 101 milliárd Ft volt, 2016-ban 268 milliárd Ft-tal tetőzött.

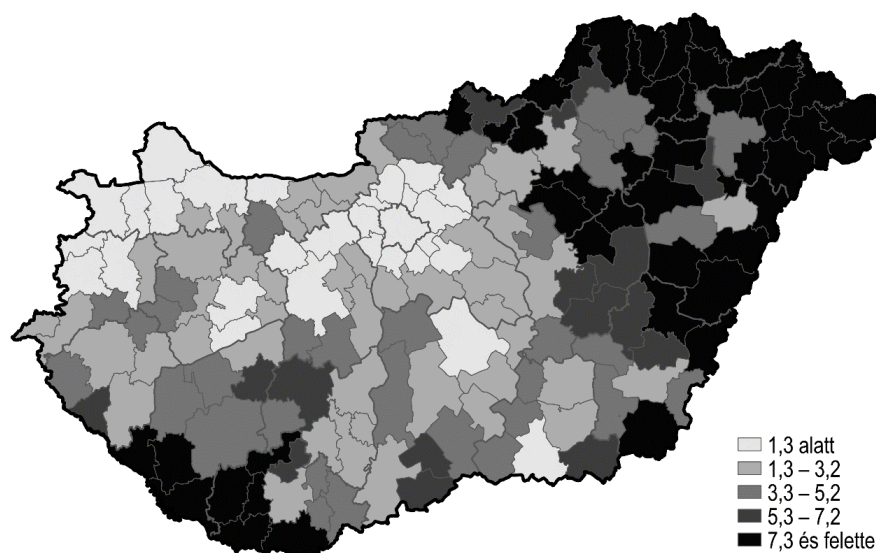
A közfoglalkoztatás 2011-től újjászervezett rendszere nem volt teljesen ismeretlen a települési önkormányzatok számára (hasonló munkahelyteremtő programok a rendszerváltás óta folyamatosan

léteztek különböző formákban), de az elmúlt kilenc évben a kibővített és hangsúlyjaiban átalakított program döntően meghatározta a magyarországi „hátrányos helyzetű” vidéki kistéleplések mindennapjait.

A 2011-től futó egységes közfoglalkoztatás célként tűzte ki (sok egyéb mellett) a kedvezőtlen foglalkoztatási helyzetű kistérségekben/járásokban és településeken a foglalkoztatás javítását, azaz területfejlesztési-területpolitikai eszköznek is tekinthető a kormányzati szándék szerint. Az elmúlt évek kutatásai viszont arra mutattak rá, hogy sokkal fontosabbá vált a program szociális szerepe (pl. helyben biztosít alacsony bérszínvonalú, de más háztartási munkaformákkal jól összeegyeztethető munkalehetőséget kisgyerekes, kistélepléseken élő nők számára), és a kötelező önkormányzati településüzemeltetési feladatok ellátására is olcsósított (a „rendes” munkaviszonynál alacsonyabb bérköltségű) munkaerőt biztosít, ezzel tehermentesítve a települési önkormányzatok költségvetését (Koltai 2018). A közfoglalkoztatás szerteágazó céljai, az a tény, hogy nagyon különböző foglalkoztatási problémákat kíván egyetlen eszközzel, differenciálatlanul orvosolni, nem tette lehetővé, hogy jól működő, területi szempontú foglalkoztatáspolitikai eszköz legyen, amely az egyenlőtlen fejlődést érdemben alakítani tudja.

A közfoglalkoztatási program nagyjából felét az ún. Start-mintaprogramok adják, amelyek a jogszabályban rögzített hátrányos helyzetű járásokban és településeken indíthatók. A mintaprogramok célja egyrészt az „értékteremtő” termelőtevékenység (mezőgazdasági vagy egyéb termékek előállítás), amelynek termékeit zömmel helyben használják fel (pl. élelmiszereket a közétkeztetésben; térköveket a település útjainak burkolására), kisebbrészt értékesítik, másrészt a szociális foglalkoztatás (szakképzettséget nem igénylő karbantartási, településfenntartási munkák). A mintaprogramok kitalálása, megtervezése és lebonyolítása helyi szakértelmet és kezdeményezőkézséget feltételez, ami a hátrányos helyzetű járásokon belül a kisebb és a leghátrányosabb helyzetű településeken sokszor hiányzik. Strukturális értelemben tehát a közfoglalkoztatás kifejezetten növeli a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket (Czifrusz 2015; Molnár et al. 2017).

7. ábra: A közfoglalkoztatottak átlagos havi létszáma az aktív korúak (15–64 évesek) arányában, 2016

Adatok forrása: T-STAR. Saját szerkesztés.

Ezeket az egyenlőtlenségeket a 7. ábra szemlélteti. 2016-ban, a közfoglalkoztatás csúcspontjában a 15–64 évesek 3,3%-a dolgozott a közfoglalkoztatásban. Huszonnyolc járásban ez az arány 10% felett volt,

a Cigándi és a Sellyei járásban pedig minden ötödik aktív korú a közfoglalkoztatásban dolgozott. Az elmúlt években a tervezett közfoglalkoztatási létszámok feltöltése már nehézségeket okozott, ami ugyan a gazdasági konjunktúra miatt bővülő foglalkoztatási lehetőségeknek volt köszönhető, viszont települési szinten a már elindult programok fenntartásában, illetve a településüzemeltetésben nehézségeket okozott.

Összességében az állam az alanyi jogon járó munkanélküli ellátást részben a nem egyenlő módon hozzáférhető közfoglalkoztatással váltotta fel. Mivel a közfoglalkoztatásból az elsődleges munkaerőpiacra való kilépés esélye alacsony és ezen belül is a rosszabb munkaerőpiaci helyzetű településeken kedvezőtlenebb (Koltai 2018), ezért a közfoglalkoztatás mint területi politika térben rögzíti és térben bezárja az alacsonyan képzett, a munkaerőpiac peremén elhelyezkedő társadalmi csoportokat. Bár a közfoglalkoztatás a korábbi segélyezési rendszerhez képest magasabb jövedelmeket jelentett a háztartások számára, és a gazdasági konjunktúra pozitív hatásaival együtt mérsékelte a vidéki Magyarországon a megélhetési lehetőségekkel kapcsolatos társadalmi feszültségeket, nem jelentett rendszerszintű, a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket hosszú távon mérséklő változásokat.

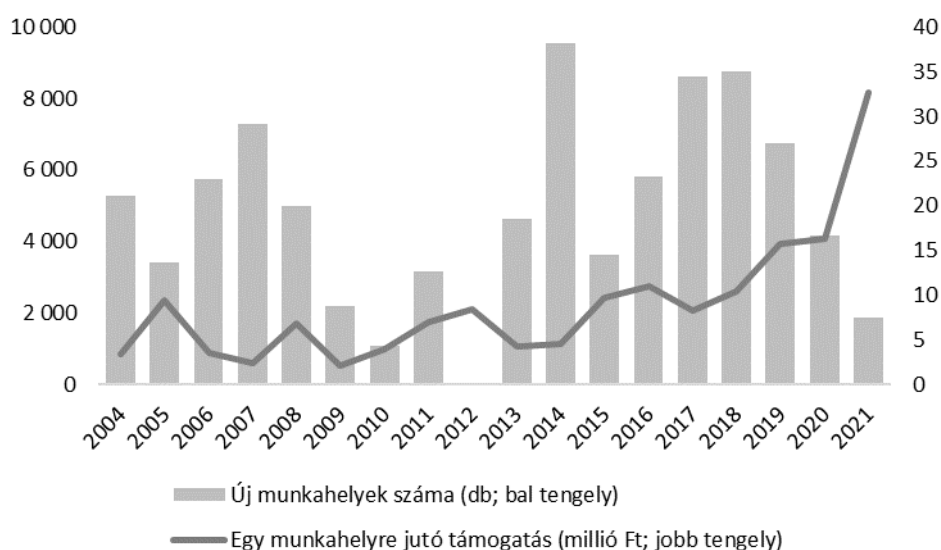
6.4. A MUNKAHELYTEREMTÉS TÁMOGATÁSA A TŐKÉN KERESZTÜL ÚJ ESZKÖZÖKKEL

A tőkeoldalt támogatták, az egyenlőtlen fejlődés térstruktúráinak fennmaradását és újratermelését erősítették az egyedi kormánydöntésekkel támogatott munkahelyteremtő beruházások, amelyek főleg nagyvárosokban és az ország bizonyos térségeiben koncentráálódtak: például a Dél-Dunántúl, Zala, Csongrád-Csanád és Békés megyék jórészt kimaradtak belőle. Azaz a kormány foglalkoztatáspolitikája a 2010-es években lényegében olyan helyeken súlyosbította a munkaerőhiányt, ahol az már korábban is jelentkezett; a külföldi befektetőket ritkán sikerült az ország kevésbé munkaerőhiányos térségeibe csábítani. Mivel egy munkahely teremtésére az egyedi kormánydöntéseken keresztül átlagosan közel 16 millió Ft-ot költött a magyar állam 2019-ben – 2010–2019 átlagában pedig 7,5 millió Ft-ot –, ezért az állami politikák területileg szelektíven hatottak a foglalkoztatási folyamatokra.

Az egyedi kormánydöntésekkel való beruházásösztönzéssel 2004 óta a kormányok 87 ezer álláshely létrehozását támogatták, összesen 710 milliárd Ft-tal (8. ábra). Ugyanakkor ez az eszköz prociklikus beavatkozási formának tekinthető, mivel válságidőszakokban a támogatott vállalatok száma lecsökken – a 2008-as válság után, valamint a Covid-19 járványt követő válság során is ezt tapasztalhattuk.

Az egyedi kormánydöntések keretében nyújtott támogatások jogszabályi háttérét a 210/2014. (VIII.27.) kormányrendelet adja. A jogszabály a munkavállalók szempontjából is meghatároz követelményeket: támogatás csak azon vállalatnak nyújtható, amely a támogatást megelőző két évben megfelelt a rendezett munkaügyi kapcsolatok követelményeinek. Emellett a támogatások odaítélésének szempontrendszerében szerepel a létrehozott munkahelyek száma, ezek megtartására tett vállalás és a régiós munkaerőpiacra gyakorolt pozitív hatás (utóbbit sokféleképpen lehet értelmezni, amelyről nem nyújt eligazítást a jogszabály).

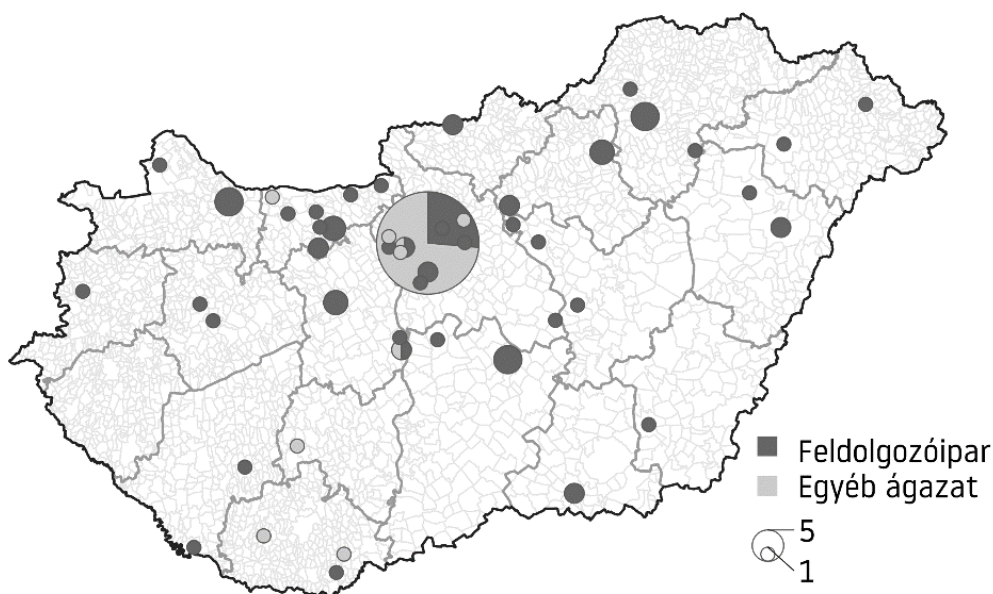
8. ábra: Az egyedi kormánydöntésekkel létrehozott új munkahelyek és az egy munkahelyre jutó támogatási összegek

Adatok forrása: *kormany.hu* (2021. szeptember 16-i állapot). Saját szerkesztés.

A stratégiai partnerségi megállapodásokat a második Orbán-kormány vezette be 2012-től. 2021 áprilisáig összesen 89 ilyen megállapodás készült 125 vállalattal, amelyek elsősorban külföldi tulajdonúak, kisebb részben pedig hazai cégek. A 125 vállalatból főtevékenysége alapján 77 tartozik a feldolgozóiparhoz, ezen belül 17 a járműiparhoz, 12 pedig a tág értelemben vett vegyiparhoz (TEÁOR 20-22); a legtöbb megállapodás 2013–2014-ben született. A legtöbb megállapodást budapesti székhelyű céggel kötötte a kormány: míg Budapesten a nem feldolgozóipari vállalatok dominálnak, addig Budapesten kívül szinte csak feldolgozóipari vállalattal kötött stratégiai megállapodást a kormány (9. ábra). Így a kormány a vidéki Magyarországon lényegében csak a feldolgozóipari vállalatokat tekinti stratégiai partnernek, ezzel az egyenlőtlen fejlődés térstruktúráit stabilizálja.

9. ábra: A kormány által megkötött stratégiai partnerségi megállapodások földrajzi megoszlása (2012–2021. április)

Adatok forrása: *kormany.hu* és céginformációs adatbázisok. Saját szerkesztés.

A stratégiai partnerségi megállapodások konkrét vállalásokat általában nem tartalmaznak, az együttműködés lehetséges tématerületeit jelölik ki szándéknyilatkozatok formájában. A hasonlóan szövegezett megállapodásokban a vállalatok dolgozóival kapcsolatos célok leginkább a dolgozók képzésére szorítkoznak. A stratégiai megállapodások a munkavállalói szempontokat figyelmen kívül hagyják: nem fogalmazzak meg célokat a rendezett munkaügyi kapcsolatok, a kedvező munkakörülmények, a magasabb bérek, a munkaegészségügy és a munkavédelem területén – még szándéknyilatkozat formájában sem. A stratégiai megállapodások leginkább a Magyarországon működő külföldi vállalatok országhoz való kötődését erősítik szimbolikus módon; illetve hivatkozási alapul szolgálhatnak egyedi megállapodások megkötéséhez a kormánnyal. Emellett néhány vállalat esetében a stratégiai megállapodás rögzíti, hogy az „innovatív” (értsd: a rugalmas munkaerő-gazdálkodást biztosító) munkaügyi megoldásokról a kormány konzultál a vállalattal.

7. A COVID-19-VÁLSÁG ÉS A MUNKAHELYTEREMTŐ ÁLLAM⁸

---

11. tézis: A Covid-19 nem változtatta meg a tőkefelhalmozás és a munkahelyek térszerkezetét.

12. tézis: A Covid-19 alatti kormányzati válságkezelés a tőkét támogatta a munkavállalókkal szemben, és újratermelte a tőkefelhalmozás térszerkezetét.

7.1. A FOGLALKOZTATÁS ÉS A MUNKANÉLKÜLISÉG TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEI

A Covid-19-járvány sajátos helyzetben érte a magyar gazdaságot. A nemzetgazdaság egészében jellemző volt az elmúlt években a munkaerőhiány, különösen a feldolgozóiparban. A járvány hatására történő elbocsátások ugyan időlegesen oldották a munkaerőhiányból adódó feszültségeket a munkaerőpiacon, viszont 2020 őszén és 2021-ben már ismét munkaerőhiányos helyzetekről számoltak be a hírekben a munkáltatók, szakmai szervezeteik és a munkavállalói érdekképviseletek. A kormányzati válaszlépések sem elsősorban a meglévő munkaerő megtartását szolgálták a munkahelyeken a járvány első, második és harmadik hullámában; a munkaerőhiány kezelésére egyrészt a beruházásösztönzést, másrészt pedig az alkalmazást megkönnyítő, a foglalkoztatást bővíteni szándékozó intézkedéseket tett a kormány.

Az alkalmazásban állók száma a nemzetgazdaság egészében folyamatosan bővült az elmúlt években. Ezen belül a feldolgozóiparban 2019 tavaszán tetőzött az alkalmazásban állók száma (723 ezer fővel). A járvány hatására az alkalmazásban állók száma hirtelen csökkent. Az első hullámban az állásvesztés esélye relatíve magas volt a járműgyártás ágazatban, és a járműgyártásban a többi ágazathoz képest kiemelkedően magas (16%) volt azoknak az aránya, akik egyetlen órát sem dolgoztak 2020 második negyedében, azaz lényegében állásidőre kerültek (Köllő és Reizer 2021).

A nemzetgazdaság egészében gyorsabban állt helyre a foglalkoztatás, mint a feldolgozóiparban és az iparban. A 2020 őszi és 2021 tavaszi visszarendeződés egybevágott azzal, hogy a 2020. tavaszi első járványhullám során tapasztalt növekvő munkanélküliség a második és a harmadik hullámban nem jelentkezett. A feldolgozóiparban a lassú visszarendeződés eredményezte azt is, hogy 2020 őszén és

---

⁸ Részletesen lásd: Czirfusz (2021b; c).

2021 tavaszán esetenként a korábbinál kevesebb dolgozóval kellett a járvány megjelenése előtti megrendelésállományokat teljesíteni, ami a dolgozók részéről túlórákat (vagy a munkaidőkeretet használó cégeknél pluszórákat) eredményezett. Ezeket az összefüggéseket alátámasztja, hogy a vállalatok árbevételeadatai alapján – különösen a külföldi tulajdonú vállalatok körében – az első hullám után gyorsabb volt a helyreállítás, mint a foglalkoztatottságban, azaz a helyreálló termelést a korábbinál kevesebb dolgozóval kellett biztosítani (Köllő és Reizer 2021).

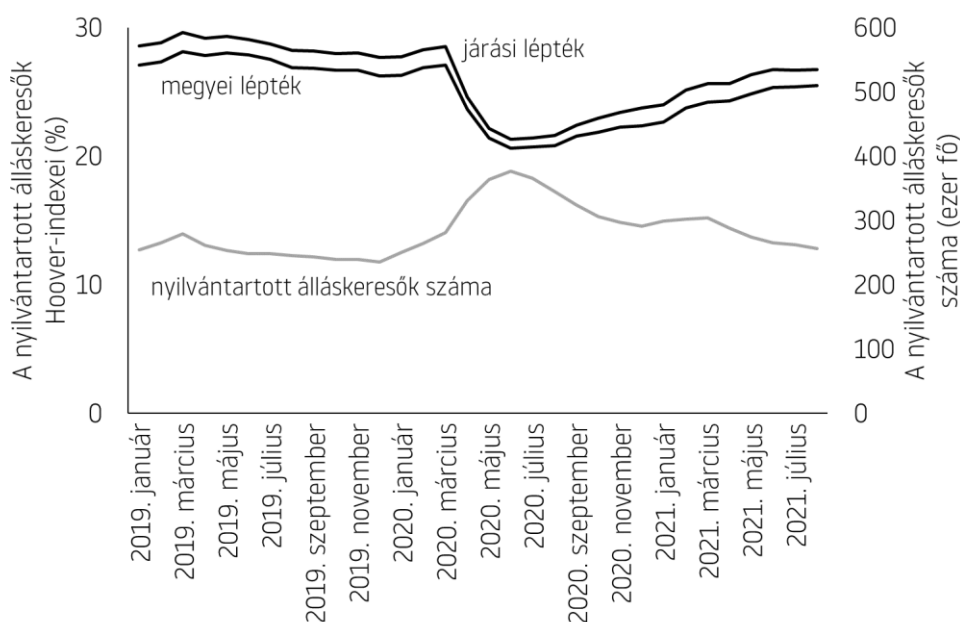
A Covid-19 járvány első hulláma során a regisztrált munkanélküliek száma 376 ezer főn tetőzött 2020. júniusban; ilyen magas érték legutóbb 2016-ban fordult elő. A munkanélküliségben a tavaszi csúcsok korábban is jellemzőek voltak a szezonális hatások miatt, ezt 2020-ban súlyosbították a járvány következtében megnövekedő állásvesztések.

A megemelkedő munkanélküliség – korábbi magyarországi válságidőszakokhoz hasonlóan – rövid távon a területi egyenlőtlenségek mérséklődésével járt együtt. Ha a területi egyenlőtlenségeket a Hoover-indexszel⁹ számszerűsítjük (a nyilvántartott álláskeresők számának és a népességszámnak az összevetésével), akkor az első hullám 2020. márciustól júniusig tartó időszakában mind a járási, mind a megyei egyenlőtlenségek csökkentek – azaz a munkanélküliség ott növekedett inkább, ahol korábban az kevésbé volt jellemző (10. ábra). A 2020. júniusi mélypontot követően területi szempontból is visszarendeződés történt. Szembetűnő, hogy a járási és a megyei lépték egyenlőtlenségei szinte egybeesnek, azaz az egyenlőtlenségek mértékét a megyék közötti különbségek határozzák meg, amihez a megyéken belüli különbségek már keveset tesznek hozzá. A munkanélküliség térbeli mintázata tehát állandósultnak mondható, és ezen a Covid-19 járvány is csak időlegesen változtatott az első hullám során. A második és a harmadik hullám hatása a munkanélküliségi adatokra elhanyagolható volt.

---

⁹ A Hoover-index 0–100% közötti értéktartományban méri két jelenség megoszlásainak eltérését. Minél magasabb a Hoover-index értéke, annál nagyobbak az egyenlőtlenségek. A mutató itt használt változatában azt mutatja meg, hogy a regisztrált álláskeresők hány százalékát kellene a terület egységek között átcsoportosítani annak érdekében, hogy eloszlásuk a népesség területi eloszlásának feleljen meg. (A számítások során a 2019. év végi lakónépességet vettem figyelembe, mivel települési bontású havi népességszám-adatok nem állnak rendelkezésre.) Az itt bemutatott területi adatok forrása az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR).

10. ábra: A nyilvántartott álláskeresők száma és területi egyenlőtlenségei (2019. január – 2021. július)

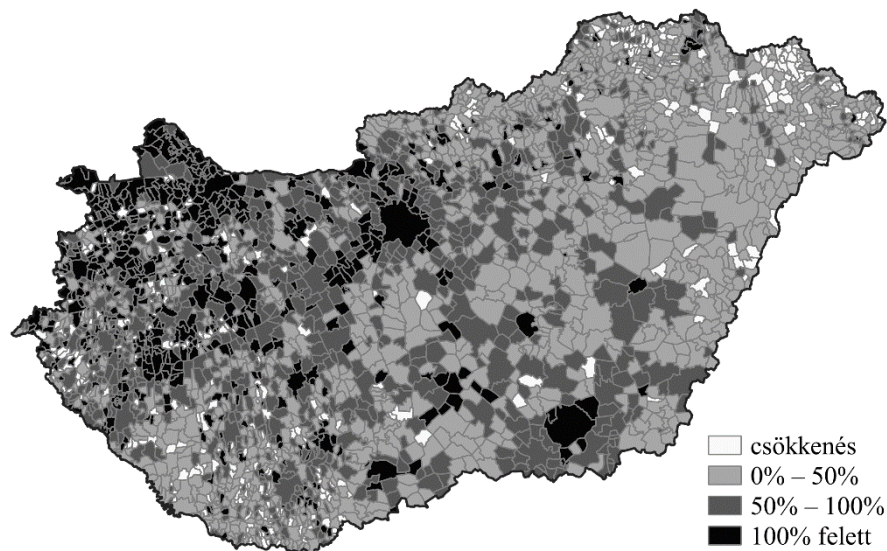

Adatok forrása: TeIR. Saját szerkesztés.

A munkanélküliség területi képeinek változását részletesebben a 11. ábra mutatja be. A 2020. júniusi munkanélküliségi csúcsot az előző év azonos hónapjával összevetve a szezonális hatásoktól mentesen vizsgálhatjuk a Covid-19 járványnak a munkanélküliséget közvetlenül növelő hatását. A két időpont között csak 346 településen csökkent vagy stagnált a nyilvántartott álláskeresők száma; ezek a települések jórészt az ország külső vagy belső periferiáin elhelyezkedő kistelepülések. A térképen legsötétebb árnyalattal színezve azok a települések szerepelnek, ahol a nyilvántartott álláskeresők száma legalább megduplázódott. Ide tartozik Budapest és a budapesti agglomeráció számos települése, Északnyugat-Dunántúl jelentős része és Balaton-környéki települések. A magas százalékos értékeket nemcsak az alacsony bázis okozta (pl. az Északnyugat-Dunántúlon). A tízezer főnél népesebb települések körében a munkanélküliség leginkább Sopronban növekedett, ahol a regisztrált álláskeresők száma megötszöröződött 2019. június és 2020. június között (ezen belül 2020. március és 2020. május között 3,5-szeresére nőtt); Kapuváron és Mosonmagyaróváron is közel négyszeres volt a növekedés az egyéves időszakban. A nagyobb településeken az abszolút növekmények is jelentősek, ami a szociális ellátórendszerre jelentős terhet rótt. Néhány példát kiemelve: 2020. március és május között Hódmezővásárhelyen 500 fő, Győrben 1700 fő, Budapesten 10 000 fő új munkanélküli jelent meg a nyilvántartásokban. Súlyosítja a helyzetet, hogy a nyilvántartott álláskeresők száma alulbecsli a tényleges munkanélküliek számát.

2020 őszén tovább csökkent a nyilvántartott álláskeresők száma, annak ellenére, hogy a Covid-19 járvány második hulláma jóval magasabb megbetegedési számokat eredményezett, mint a tavaszi első hullám. A második és a harmadik hullám a munkanélküliségi statisztikákban így kevésbé feltűnő, mint az első hullám volt, és a munkanélküliség területi egyenlőtlenségei sem változtak olyan mértékben, mint az az első hullám esetében történt.

11. ábra: A nyilvántartott álláskeresők számának változása Magyarországon (% , 2019. június – 2020. június)

Adatok forrása: TeIR. Saját szerkesztés.

7.2. A KÖZFoglalkoztatás Mint Változatlan Munkahelyteremtő Eszköz

A Covid–19-járvány foglalkoztatási hatásainak jelentkezésekor a kormány a 2008 utáni válságkezelés egyik receptjéhez való visszatérést tervezte a közfoglalkoztatási program bővítésével. A miniszterelnök 2020. május elején egy rádióinterjúban a közfoglalkoztatottak számának megduplázását jelentette be (kormany.hu 2020). Ezzel szemben a július végi 1466/2020. kormányrendelet a 140 milliárd Ft-os közfoglalkoztatási költségvetési keretet csak 5 milliárd Ft-tal emelte meg, és a zárszámadási törvény alapján 2020-ban csak 124,7 milliárd Ft-ot használtak fel a keretből.

A közfoglalkoztatás tervezésének és végrehajtásának rendszere mérsékelten alkalmas arra, hogy gyorsan és nagy tömegekben munkával lásson el újonnan jelentkező tömegeket. Bár a Belügyminisztérium többletlétszám-kereteket osztott fel a hosszabb idejű közfoglalkoztatási programon belül, a minisztérium tájékoztatója szerint a járványnak köszönhetően nem jelentkeztek tömeges közfoglalkoztatási igények. A későbbi létszám- és költségvetési kiadási adatok arra utalnak, hogy a létszámkereteket nem sikerült feltölteni, annak ellenére, hogy a közfoglalkoztatásba való belépés feltételeit könnyítették.

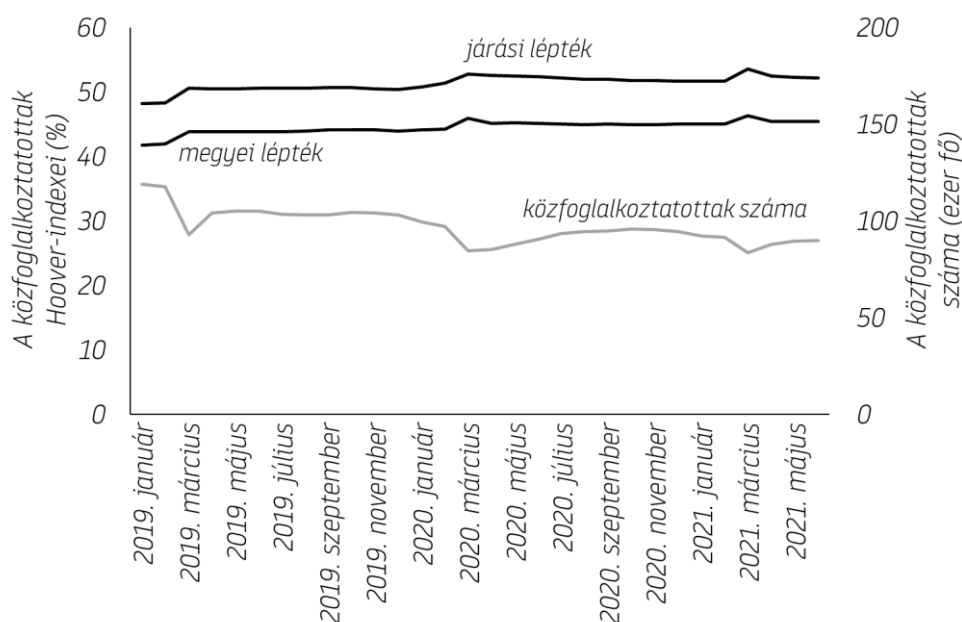
A közfoglalkoztatási létszámadatok – a korábbi évek trendjeihez hasonlóan – folyamatosan növekedtek 2020 tavaszától 2020 októberéig, majd decemberig csökkentek –, de egyik havi összlétszám sem haladja meg a 2019. évi (2020 elején zárult) programok minimumlétszámát (12. ábra). Tehát a miniszterelnök által felvetett 200 ezres létszámot nem sikerült elérni, 2020 második felében a nagyjából 95 ezer fős létszámadatok a Covid–19-járvány előtt tervezett célszámoknak felelnek meg inkább.

A közfoglalkoztatás területi egyenlőtlenségeinek alakulását járási és megyei szinten a 12. ábra mutatja. A márciusi adatok kiugrása annak köszönhető, hogy a közfoglalkoztatási program végrehajtásának ez minden évben a fordulónapja, ami 2020-ban egybeesett a Covid-19 járvány első hullámának felfutásával. A Hoover-indexszel mért egyenlőtlenségekben a koronavírus hatására 2020-ban és 2021-ben nem volt érdemi trendforduló. A megyei és a járási értékek közötti nagyobb különbség, illetve a közfoglalkoztatás területi egyenlőtlenségeinek a munkanélküliségnél jóval magasabb értéke a program sajátosságainak köszönhető: a források egy része csak a hátrányos helyzetű járásokban és

településekben vehető igénybe, ami növeli a megoszlási viszonyszámok alapján mért területi egyenlőtlenségeket.

A közfoglalkoztatás tehát továbbra sem alkalmas arra, hogy univerzális eszközként megoldja a munkanélküliségből származó társadalmi problémákat vagy helyettesítse a pénzbeli munkanélküli ellátást. Viszont egyes térségekben, így Északkelet-Magyarországon a közfoglalkoztatási program stabil foglalkoztatási lehetőségeinek köszönhetően a munkanélküliség nem emelkedett a Covid–19-járvány hatására. Ez mindenképpen pozitívum, mert a közfoglalkoztatási munkatípusok jelentős részében alig megvalósítható a távolságtartás vagy az otthoni munkavégzés, így nyilvánvalóan nehézségeket jelentett a járványügyi javaslatok és szabályok betartása. Emellett tartani lehetett attól, hogy a nőkre háruló többlet gondozási munkák az iskolák, óvodák, bölcsődék tavaszi bezárásával és az idősgondozási feladatok megnövekedésével körükben a közfoglalkoztatotti munka elvesztésével járhat. A Belügyminisztérium havi tájékoztatóinak adatai alapján a közfoglalkoztatás nemek közötti megoszlásában nem láthatók jelentős elmozdulások, azaz a közfoglalkoztatott nők nem kerültek munkapiaci hátrányba a Covid–19-járványhullámok során.

12. ábra: A közfoglalkoztatottak száma és területi egyenlőtlenségei (2019. január – 2021. június)

Adatok forrása: TeIR.

Össességében megállapítható, hogy a közfoglalkoztatási munkahelyek „válságállóbbak” voltak a piaci munkahelyeknél, így a magas közfoglalkoztatotti részaránnyal rendelkező térségek megőrizték e pozíciójukat az országon belüli térbeli munkamegosztásban. Az, hogy a piaci munkahelyek „megmentését” milyen eszközökkel támogatta a kormány és ez hogyan kapcsolódik a térbeli munkamegosztás esetleges átalakulásához, a következő részben mutatom be.

7.3. A MUNKAHELYTEREMTÉS TÁMOGATÁSA A TŐKÉN KERESZTÜL A COVID–19 JÁRVÁNY SORÁN

A magyarországi gazdaságfejlesztést szolgáló, a vállalatoknak nyújtott kormányzati támogatások köre a Covid–19-járvány gazdasági hatásai miatt részben módosult. A kormány új támogatási konstrukciókat dolgozott ki, illetve megtartotta vagy esetenként bővítette a rendelkezésre álló támogatásokat. Ebben a részben amellett érvelek, hogy ezek a források a tőkét, azaz a munkaadói oldalt támogatták.

A főbb, válságkezelési eszközrendszeren átívelő tanulságok a következők:

- A Covid-19-válságkezelés legköltségesebb eszközei a korábbi beruházásösztönzési logikákba illeszkedtek. Az egyedi kormánydöntések egy teremtett munkahelyre jutó átlagos támogatásai már 20 millió Ft felett járnak, melyek mellé a versenyképesség-növelő támogatások sorakoztak fel, munkahelyenként átlagosan 1 millió Ft-ba kerülő összegekkel. Ezeknek a forrásoknak a területi elosztása a tőkefelhalmozás korábbi térstruktúráival esik egybe.
- A Covid-19-járvány hatására bevezetett, szélesebb elérésű bértámogatási programok relatíve alacsony összegűek voltak (munkahelyenként 200–450 ezer Ft, kivéve a kutatás-fejlesztésben dolgozók esetében igényelhető összegeket). E támogatások az elosztásáról és eloszlásáról nem rendelkezünk információkkal, így hatásukat sem tudjuk vizsgálni a tőkefelhalmozás térstruktúráinak alakítására.
- A kormányzati támogatások legtöbbször a rendezett munkaügyi kapcsolatok megléte a támogatás feltétele, ugyanakkor egyéb, a munkakörülményekre, a bérekre vagy a munkaügyi kapcsolatokra vonatkozó részletesebb feltételek hiányoznak – amelyek a foglalkoztatás biztonságát és a „jó” munkahelyek megteremtését szolgálnák. Ebből a szempontból a kormány a tőke mellé áll a munkával szemben.
- A támogatások hatékonyságának egyetlen mérőszáma, hogy mennyi pénzt költött az egyes eszközökre a kormány. A Covid-19-válságkezelő eszközök hatékonyságának nyilvánosan hozzáférhető kormányzati hatásvizsgálatáról nincsen tudomásunk.
- A dolgozókat közvetlenül elérő támogatások hiányoztak, a kormány implicit álláspontja szerint a vállalatoknak nyújtott vissza nem térítendő támogatások automatikusan lecsorognak a dolgozókhöz (ami nem feltétlenül következett be).
- Nem volt olyan eszköz, amely automatikusan pénzt juttatott volna a foglalkoztatottak számára (pályázat és formális igénylés nélkül).
- A kormányzati támogatások nem adtak szakpolitikai választ a reprodukív, gondoskodási, háztartási munkát végzők megnövekedett terheire; nem pótolták az így kieső béreket, nem javították a munkaerő újratermelésének feltételein. A termelő munka körülményeinek a biztosítása a vállalatokra maradt, illetve részben a szakszervezetek tudtak a dolgozókat támogató szerepben fellépni.

A korábbi támogatási formák közül, amelyek áttételesen a munkahelyteremtést is szolgálják a kormányzati retorika szerint, az egyedi kormánydöntéseket és a stratégiai partnerségi megállapodásokat érdemes kiemelni.

Az egyedi kormánydöntéseket vizsgálva a Covid-19-járvány hatása lehet tetten érhető abban, hogy 2020-ban a támogatott vállalatok száma majdnem felére csökkent (53-ról 28-ra), 2021-ben viszont növekedés várható (szeptemberig 28 döntés született) (8. ábra).

A stratégiai partnerségi megállapodások a 2008-as válság utáni gazdaságfejlesztési eszköznek tekinthetjük. Bár 2020–2021-ben volt egy kisebb növekedés a megkötött stratégiai partnerségi megállapodások számában, ez lényegileg nem befolyásolta a termelés térszerkezetét és munkahelyteremtési szempontból is elhanyagolható a hatása. A stratégiai partnerségi megállapodások gyakorlatát a szakszervezetek az elmúlt években többször illették erős kritikával, főleg, amikor a dolgozók jogait, munkakörülményeit és érdekeit súlyosan sértő vállalati döntések születtek.

Új támogatási forma volt a versenyképesség-növelő támogatás, melyre a kormány mint a vállalatokat támogató, munkahelyteremtő eszközként tekintett a kormányzati kommunikáció alapján.

A versenyképesség-növelő támogatásokat a kormány a koronavírusválság hatására vezette be 2020 júliusában. A pályázatok lebonyolításával a Nemzeti Befektetési Ügynökséget (HIPA) bízták meg. A

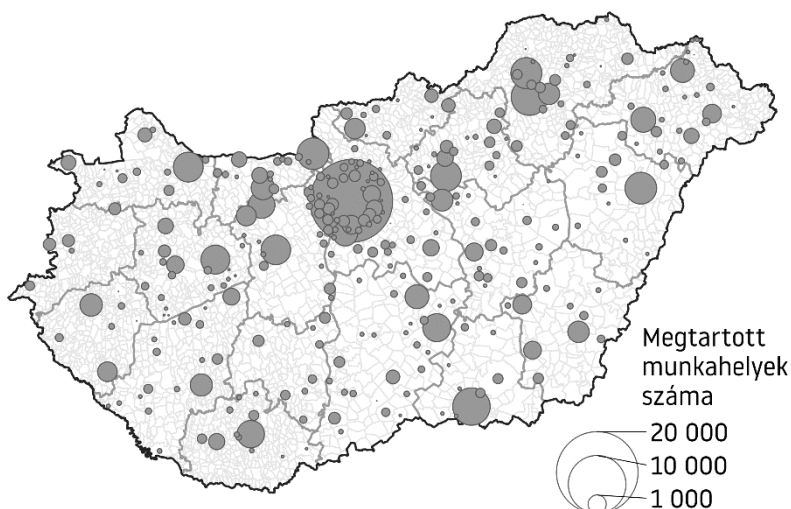
szakmai irányítást a Külgazdasági és Külügyminisztérium végezte, annak ellenére, hogy nem csak külföldi tulajdonban levő vállalatok pályázhattak a támogatásra.

A program első kiírásában (VNT-1) középvállalatok pályázhattak, a második, 2020. őszi kiírásban (VNT-2) nagyvállalatok számára nyújtottak támogatást, a harmadik (2021 májusától igényelhető) fordulóban (VNT-3) közép- és nagyvállalatokat támogatnak. Mindhárom alprogramban akkor lehetett támogatást igényelni, ha a vállalat a Covid–19-járvány hatására veszteségeket szenvedett el: a támogatás a kiesett árbevétel vagy megrendelések kompenzálására szolgált hivatalosan, ám valójában új beruházásokat vártak el a cégektől. Előfeltétel volt a rendezett munkaügyi kapcsolatok megléte, illetve vállalni kellett a korábbi dolgozói létszám fenntartását; a VNT-3 kiírásban pedig legalább 25 új munkahely létrehozását vagy a bértömeg 15%-os növelését vagy az árbevétel 15%-os növelését. A támogatásokat egyes ágazatokban (pl. energiatermelés, acélipar, turizmus) az európai uniós versenyjogi szabályozás miatt nem lehetett igénybe venni; a támogatások csak a feldolgozóiparban és az üzleti szolgáltatásokban voltak elérhetők. A vissza nem térítendő támogatás akár előfinanszírozásban is igényelhető volt. Az elvárt beruházási összeg folyamatosan emelkedett: a VNT-1-ben már 150 ezer eurós beruházással is lehetett indulni, míg a VNT-3-ban legalább 2 millió eurós beruházást kellett vállalni. Így a támogatás egyre inkább a tőkeerős nagyvállalatok támogatása irányába mozdult el.

A pályázatok elbírálása során a HIPA megvizsgálta a foglalkoztatottak létszámát és a béreket is az adott vállalatnál, arról viszont nem rendelkezünk információval, hogy ezeket a szempontokat miként vette figyelembe a támogatások odaítélésénél. A HIPA honlapján elérhető prezentációkból és hírekből az sejthető, hogy a támogatás odaítélését informális egyeztetések és nem transzparens alkufolyamat előzte meg. Ugyan a HIPA meghatározott bírálati szempontokat, de ehhez nem tartozott bírálati pontrendszer és független szakértők által végzett bírálat. A támogatások gyors odaítélése (a pályázat benyújtásától számítva legfeljebb egy héten belül előzetes döntés született) sem valószínűsíti, hogy a pályázatok érdemi bírálatára sor került volna, a pályázati feltételeknek való formális megfelelés ellenőrzésén túl.

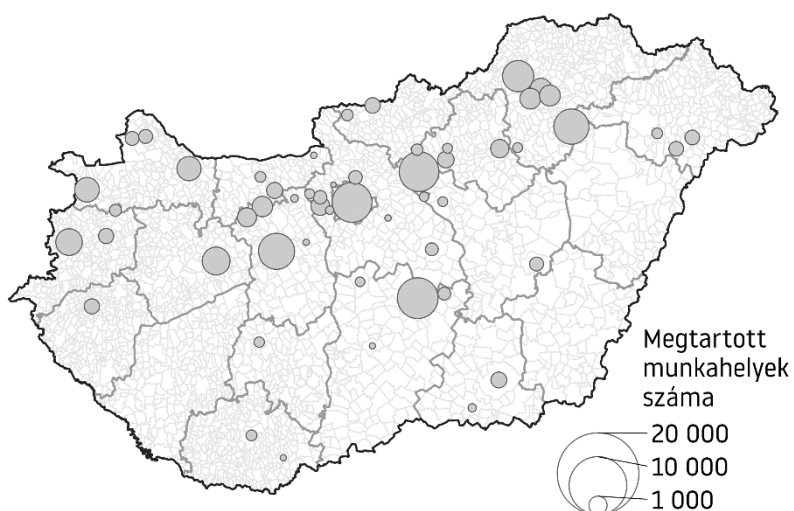
A kormányhonlap 2021. november végén a 2021. január 14-ig odaítélt támogatásokról közöl összeállítást, tehát a VNT-1 és a VNT-2 kezdeti adatait lehet egyelőre cégszinten látni. A VNT-1 és a VNT-2 kiírásban összesen több mint hétszáz vállalatot támogatott a kormány 220 milliárd Ft értékben, a támogatással érintett vállalatokban összesen közel 187 ezren dolgoznak (ezeket a kormány megtartott munkahelyekként tartja számon, bár a munkahelyek nagyobb része feltehetően akkor sem szűnt volna meg, ha nem kapnak a cégek támogatást). Az egy munkahelyre jutó támogatás 1,2-1,4 millió Ft volt. A támogatások 333 település vállalataihoz jutottak el (2021. január 14-ig), a középvállalati körben az ország valamennyi megyéjében találunk támogatottakat (összhangban területi elhelyezkedésükkel), bár a budapesti agglomeráció, a nagyobb városok és néhány újraiparosodó térség (Kovács et al. 2017) – például Jászberény–Hatvan vagy Tatabánya környéke – súlypontként rajzolódnak ki. A nagyvállalati támogatások fókuszában egyértelműen az Észak-Dunántúl térsége áll, összhangban az újraiparosodás és a külföldi működő tőke területi mintázataival (13. ábra, 14. ábra). Összességében tehát ezek a támogatások a gazdaság és ezen keresztül a térbeli munkamegosztás állandósulását eredményezhették, de a tényleges gazdasági hatásokat a következő évek empirikus vizsgálatainak kell majd feltárniuk.

13. ábra: A VNT-1 versenyképesség-növelő támogatások földrajzi eloszlása (2021. január 14-ig)

Adatok forrása: kormany.hu. A támogatottak listájában több telephellyel rendelkező vállalatok esetében a munkahelyek számát egyenlő arányban osztottam fel a települések között. Saját szerkesztés.

14. ábra: A VNT-2 versenyképesség-növelő támogatások földrajzi eloszlása (2021. január 14-ig)

Adatok forrása: kormany.hu. A támogatottak listájában több telephellyel rendelkező vállalatok esetében a munkahelyek számát egyenlő arányban osztottam fel a települések között. Saját szerkesztés.

A térben egyenlőtlenül jelentkező járvány és válság a szakpolitikai döntéshozók számára a foglalkoztatás szempontjából is azt szükségelteti, hogy a kormányzati beavatkozások tekintettel legyenek a térségi egyenlőtlenségekre. Kreiling, Wolf és Zeller (2021) megállapítják, hogy a kormányok a Covid-19-járványra való pénzügyi támogatásokat világszerte társadalmilag egyenlőtlen módon osztották el: a gazdagabbak vagyona nőtt, míg az alsóbb osztályok, a munkanélküliek, a dolgozói szegénységhez tartozó tömegek (akiket a járvány maga is nagyobb mértékben érintett rosszabb általános egészségügyi helyzetük miatt) számára nem feszítettek ki érdemi védőháló. Magyarországon is sok szempontból ezt tapasztalhattuk: az álláskeresői járadék csak három hónapig érhető el, a kormány nem kínált átfogó megoldást a bizonytalan vagy informális foglalkoztatási viszonyban dolgozók kiesett jövedelmeinek pótlására (akik az álláskeresői járadékra nem jogosultak), nem növelte a közfoglalkoztatást. A vállalatok támogatása pedig a megszokott mederben folyt tovább, a Covid-19-járvány 2020. és 2021. évi hullámai alatt is. Ez az állami forrásokat a gazdaságilag

prosperáló térségekbe koncentrált és területpolitikai/területfejlesztési szempontokat nem vett figyelembe a munkahelyek megőrzését vagy új munkahelyek teremtését szolgáló beavatkozások tervezésekor és végrehajtásakor.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Magyarországon mint félperifériás gazdaságban a 20. és a 21. század gazdasági válságok negatív foglalkoztatási hatásait az állami beavatkozások csak részben tudták mérsékelni. Bár a vizsgált válságidőszakok számos különbséget mutattak abból a szempontból, hogy a tőkefelhalmozás térbeli struktúráit milyen eszközökkel és miként állítja helyre az állam, mindegyik válságkezelésben közös volt, hogy erre a helyreállításra törekedtek, mégpedig a tőke (a vállalatok) szempontjainak elsődlegessé tételével. A hasonlóságokat és a különbségeket a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat: Az állam munkahelyteremtő szerepének hasonlóságai és különbségei öt válságidőszakban

Válságidőszak	A válságkezelés fő eszköze	A térbeli viszonyok alakítása	A válságkezelés meghatározó lépétei
1930-as évek	Közberuházások révén munkahelyteremtés	Döntően városi programok	Központi állami finanszírozás, decentralizált és dekoncentrált megvalósítás
1970-es évek	A bér munkán kívüli munkaformák bővítése	A termelés földrajzi átszervezése az országon belül; a második gazdaság	A központi állam által végrehajtott reformok
Rendszerváltás	A munkaerő inaktívvá tétele, munkanélküli ellátások, dereguláció és rugalmasítás	A térbeli viszonyok alakítása nem térbeli politikákkal	A központi állam a domináns, néhány dekoncentráltan megvalósított intézkedéssel
2008-as válság	A tőkének juttatott források; közfoglalkoztatási program	Élesen elválik a tőke támogatása a centrumtérségekben és a közfoglalkoztatás a perifériákon	A központi állam által finanszírozott válságkezelés, részben önkormányzati megvalósításban
Covid-19-válság	Beruházásösztönzés a tőkének juttatott forrásokkal	A centrumtérségekre összpontosító válságkezelés	A központi állam által végzett válságkezelés, az önkormányzatok nélkül

Forrás: saját szerkesztés.

A különböző munkaformák, a társadalmi reprodukció tényezőinek folytonosan változó keveredése és változó súlyai állandó jellegzetességét adják a kapitalizmus fejlődésének, amelyre a válságkezelés különböző eszközei is reagáltak. Ugyanakkor a konkrét formák és a területi mintázatok erőteljesen változhattak és változtak is a vizsgált időszakban. A bér munkaviszony helyreállítása és bővítése volt a meghatározó az 1970-es és az 1990-es évek válságának kezelését kivéve (utóbbiakban összetettebb válságkezelő eszközökkel találkozhatunk). Különbséget jelentett a válságkezelő források térbeli allokálása is, például a rendszerváltás után a tőke területi megoszlásának változása a térbeli munkamegosztás változásához is vezetett. Az állam ezeket a területi mintázatokat az államszocialista időszaktól részben különböző eszközökkel befolyásolta a rendszerváltás után és az 1930-as években,

de alapvetően a tőkét közvetlenül támogató beruházásösztönző és a közvetlen munkahelyteremtő (köz munkák, köz foglalkoztatás) eszközök valamilyen kombinálása volt jelen.

Az állami válságkezelések során a vizsgált öt válságban az állam a térbeli folyamatokat csak részben próbálta meg irányítani, viszont valamennyi időszakban (tudatosan vagy sem) a válságkezelő eszközöket Magyarország globális gazdaságba való beágyazottságának figyelembevételével dolgozta ki az állam. Ezek az eszközök inkább szűklátókörűen és rövid távon szolgálták azt, hogy a tőkefelhalmozás globális térstruktúráiba Magyarország mint félperifériás ország „megfelelően”, a változó termelési viszonyokat leképezve ágyazódjon be. A kivételek közé az államszocialista időszakban az 1970-es évek válságkezelése tartozik, ahol sajátosabb fejlődési út körvonalai is kirajzolódtak a társadalmi reprodukció átfogóbb irányításával különböző munkaformákon keresztül.

További vizsgálandó kérdés, hogy a világgazdaság következő nagyobb strukturális válsága során – amely a klímaválság csúcspontjával lesz összefüggésben – mennyiben lesz más az állam válságkezelő szerepe Magyarországon, és ez hogyan fogja érinteni a dolgozókat, a bér munkát, a munkafeltételeket és a társadalmi újratermelés földrajzi lehetőségfeltételeit. A társadalmilag és ökológiailag fenntartható kapitalista átmenet során a félperiférián új társadalmi feszültségek fognak megjelenni, amelyek a munka világát is érinteni fogják. A kelet-európai térségben és ezen belül Magyarországon már láthatjuk ennek első jeleit – többek között az elektromobilitáson alapuló gazdaság állami támogatásával, a természeti erőforrások kiaknázása körüli konfliktusokkal. Így a kibontakozó válság során az állam munkahelyteremtő szerepe is új formában jelenhet meg. A progresszív társadalmi mozgalmak és a kritikai társadalomtudományok (benne a munka földrajzi vizsgálata) számára fontos feladat, hogy a társadalmi és térbeli igazságosság az állammal szembeni követelésként rajzolódjon ki ezen új küzdelmek során.

9. TÉZISEK

1. tézis: A nemzetközi szakirodalomban az egyenlőtlen fejlődés elméletében alárendelt a munka világa felől való vizsgálódás; a kelet-európai földrajzi irodalomban pedig alig van jelen ez a szempont.
2. tézis: A munka világába történő állami beavatkozások újratermelik a tőkefelhalmozás földrajzi egyenlőtlenségeit.
3. tézis: Az 1930-as években a munkahelyteremtő programok a városi terekre összpontosultak, így újratermelték a tőkefelhalmozás térbeli egyenlőtlenségeit.
4. tézis: Az 1930-as években a mérnökelit az organikus értelmiség részeként támogatta az állam válságkezelését.
5. tézis: A hetvenes évek válságára az állam a bér munkán kívüli munka kiterjesztésével válaszolt.
6. tézis: A társadalmi újratermelés egyes szegmensei földrajzilag is egyenlőtlenek voltak.
7. tézis: A munkanélküliség regionális különbségei stabil területi mintázatot mutattak a rendszerváltás utáni években.
8. tézis: A rendszerváltás után a munkaerőpiac deregulációja és rugalmasítása helyettesítette az állam közvetlen munkahelyteremtését.
9. tézis: A 2008-as válság után a bér munka kiterjesztésével és a munkaerő olcsósításával segítette az állam a munkahelyteremtést.

10. tézis: Az állam a 2010-es évektől a közfoglalkoztatási programmal helyettesíti a munkahelyeket a hátrányos helyzetű vidéki térségekben.

11. tézis: A Covid–19 nem változtatta meg a tőkefelhalmozás és a munkahelyek térszerkezetét.

12. tézis: A Covid–19 alatti kormányzati válságkezelés a tőkét támogatta a munkavállalókkal szemben, és újratermelte a tőkefelhalmozás térszerkezetét.

10. IRODALOM

- Adăscăliței D és Guga Ștefan (2020) Tensions in the periphery: Dependence and the trajectory of a low-cost productive model in the Central and Eastern European automotive industry. *European Urban and Regional Studies* 27(1):18–34
- Bálint L és Obádovics C (2018) Belföldi vándorlás. In Monostori J et al. (szerk) *Demográfiai portré 2018* (pp 217–236). Budapest: KSH NKI
- Barta G (2002) *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Budapest, Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- Barta G és Enyedi G (1981) *Iparosodás és a falu átalakulása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Belina B (2013) Staat und Raum im Anschluss an Marx. Positionen in Radical Geography and Materialistischer Staatstheorie. In Belina B (szerk) *Staat und Raum* (pp 163–185). Stuttgart: Franz Steiner Verlag
- Berndt C (2008) Methodologischer Nationalismus und territorialer Kapitalismus – mobile Arbeit und die Herausforderungen für das deutsche System der Arbeitsbeziehungen. *Geographische Zeitschrift* 96(1/2):41–61
- Berndt C (2017) Labor Market Segmentation. *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* John Wiley & Sons, Ltd
- Bernhold C (2021) Who's upgrading? Class Differentiation and Labor Relations in Argentinian Agribusiness. In Komlosy A és Musić G (szerk) *Global Commodity Chains and Labor Relations* (pp 81–104). Leiden, Boston: Brill
- Blažek J és Netrdová P (2012) Regional unemployment impacts of the global financial crisis in the new member states of the EU in Central and Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies* 19(1):42–61
- Böröcz J (1993) Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* (18–19):74–88
- Brenner N (2004) *New state spaces: urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford New York: Oxford University Press
- Chalupa P (1996) On the low rate of unemployment and its consequences in the Czech Republic. *Moravian Geographical Reports* 4(2):35–39
- Chau H S (2020) Brokering circular labour migration: a mobile ethnography of migrant care workers' journey to Switzerland. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group
- Coe N M és Jordhus-Lier D C (2011) Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography* 35(2):211–233
- Crețan R és Light D (2020) COVID-19 in Romania: transnational labour, geopolitics, and the Roma 'outsiders'. *Eurasian Geography and Economics* 61(4–5):559–572
- Czifrusz M (2012) A munkaerő-kölcsönzés Magyarországon és a lépték fogalma. In Nyári D (szerk) *Kockázat - Konfliktus - Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete* (pp 121-129.). Szeged: SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék
- Czifrusz M (2014) "Understanding labour markets spatially in post-1990 Hungarian economic policies".
- Czifrusz M (2015) A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In Fazekas K és Varga J (szerk) *Munkaerőpiaci tükör, 2014* (pp 126–138). Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet

- Czirfusz M (2018) Az egyenlőtlen fejlődés a magyarországi közmunka példáján. In Faragó L (szerk) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban* (pp 219–232). Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- Czirfusz M et al. (2018) Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In Faragó L (szerk) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban* (pp 143–164). Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- Czirfusz M (2019a) Munkanélküliség és az állam tértermelése Magyarországon két válságidőszakban. *Tér és Társadalom* 33(4):177–196
- Czirfusz M (2019b) „Wir brauchen öffentlicher Bau. Aus ungarischem Baustoff, mit ungarischen Ingenieuren, Arbeitern und Kapital“ – Privatingenieure während der Wirtschaftskrise in Ungarn“. paper előadás Neue Kulturgeographie XVI Eichstätt
- Czirfusz M et al. (2019) A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat* (26):142–170
- Czirfusz M (2020a) A társadalmi újratermelés magyarországi területi egyenlőtlenségei az 1970-es években. *Területi Statisztika* 60(6):634–652
- Czirfusz M (2020b) Foglalkoztatás. In Czirfusz M (szerk) *Területi kihívások és területi politikák Magyarországon, 2010-2020* (pp 11–17). Budapest: KRTK Regionális Kutatások Intézete
- Czirfusz M (2021a) Labour’s Spatial Fix: State Socialist Hungary in the 1970s. *Antipode* 53(5):1400–1420
- Czirfusz M (2021b) A Covid–19-válságkezelés és a dolgozók helyzetének átalakulása a magyarországi feldolgozóiparban. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung
- Czirfusz M (2021c) A COVID-19-válság és a térbeli munkamegosztás változásai Magyarországon. *Területi Statisztika* 61(3):320–336
- Czirfusz M (megjelenés alatt) Labour geography in Eastern Europe. In Herod A (szerk) *Handbook of Labor Geography* Cheltenham: Edward Elgar Publishing
- Csányi G és Kerényi S (2018) A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének szempontjából. *Fordulat* (24):134–160
- Cséfalvay Z (1985) „Szocialista summások” Nagyvisnyón. In Dövényi Z (szerk) *Területi Kutatások* (pp 9–19). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet
- Demirović A (2011) Materialist State Theory and the Transnationalization of the Capitalist State. *Antipode* 43(1):38–59
- Deppe F (2018) Der kapitalistische Staat. In Voigt R (szerk) *Handbuch Staat* (pp 485–496). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden
- Domański B (1991) Gatekeepers and Administrative Allocation of Goods under Socialism: An Alternative Perspective. *Environment and Planning C: Government and Policy* 9(3):281–293
- Dorenbos R J (1999) *Labour Market Adjustments in Hungary and Poland*. Capelle aan den IJssel: Labyrint Publications
- Dövényi Z (1993) Unemployment as a new phenomenon of the transition. In Hajdú Z (szerk) *Hungary: Society, state, economy and regional structure in transition* (pp 185–208). Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences
- Éber M Á et al. (2014) 1989: Szempontok a rendszerváltás globális perspektívájú politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21):10–63
- Enyedi G és Kertész Á (1984) South-east Europe. In Johnston R J és Claval P (szerk) *Geography since the Second World War. An International Survey* (pp 64–78). London, Sydney: Croom Helm
- Gialis S és Leontidou L (2016) Antinomies of flexibilization and atypical employment in Mediterranean Europe: Greek, Italian and Spanish regions during the crisis. *European Urban and Regional Studies* 23(4):716–733
- Gödri I (2018) Nemzetközi vándorlás. In Monostori J et al. (szerk) *Demográfiai portré 2018* (pp 237–270). Budapest: KSH NKI
- Gramsci A (1970) *Filozófiai írások*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Gyáni G (2011) Közmunka a Horthy-korban: Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. *História* 33(7):30–33
- Hadjimichalis C és Vaiou D (1990) Flexible labour markets and regional development in northern Greece. *International Journal of Urban and Regional Research* 14(1):1–24
- Harvey D (1981) The Spatial Fix – Hegel, Von Thunen, and Marx. *Antipode* 13(3):1–12

- Herod A (1997) From a geography of labor to a labor geography: labor's spatial fix and the geography of capitalism. *Antipode* 29(1):1–31
- Hürtgen S (2021) Precarization of work and employment in the light of competitive Europeanization and the fragmented and flexible regime of European production. *Capital & Class* 45(1):71–91
- International Labour Office (1935) *Public works policy*. Geneva: International Labour Office
- Janská E et al. (2014) New Immigrant Destinations in a New Country of Immigration: Settlement Patterns of Non-natives in the Czech Republic. *Population, Space and Place* 20(8):680–693
- Jessop B (1982) *The capitalist state: Marxist theories and methods*. Oxford: M. Robertson
- Kannankulam J (2018) Materialistische Staatstheorie. In Voigt R (szerk) *Handbuch Staat* (pp 199–209). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden
- Koltai L (2018) A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. Budapest: Hétfa Kutatóintézet
- kormany.hu (2020) Legkorábban jövő hét végén lehetnek újabb újraindítási lépések. , 8 május
- Kovács S et al. (2017) A közép vállalatok szerepe a feldolgozóiparban: Egy magyarországi kutatás első eredményei. *Területi Statisztika* 57(1):52–75
- Köllő J (1998) Regionális bérkülönbségek 1989–95. *Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában* (pp 5–28). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet
- Köllő J et al. (2017) Az alapvető hiányindikátorok alakulása. In Fazekas K és Köllő J (szerk) *Munkaerőpiaci Tükör 2016* (pp 63–72). Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet
- Köllő J és Reizer B (2021) A koronavírus-járvány első hullámának hatása a foglalkoztatásra és a vállalatok árbevételére. *Közgazdasági Szemle* 68(4):345–374
- Kreilinger V et al. (2021) Corona, Krise, Kapital. Plädoyer für eine solidarische Alternative in Zeiten der Pandemie. Köln: PapyRossa Verlag
- Krugman P (1991) *Geography and trade*. Cambridge: MIT Press
- Kunc J (1998) The regionally geographical view of labour market in the Czech Republic. *Moravian Geographical Reports* 6(2):8–16
- Lackó L (1975) Az ország elmaradott területeinek vizsgálata. *Területi Statisztika* 25(5):475–485
- Lampland M (1991) Pigs, Party Secretaries, and Private Lives in Hungary. *American Ethnologist* 18(3):459–479
- Lier D C (2007) Places of Work, Scales of Organising: A Review of Labour Geography. *Geography Compass* 1(4):814–833
- Lőcsei H (2011) The influence of the economic crisis on spatial inequalities of unemployment. In Fazekas K és Molnár G (szerk) *The Hungarian labour market, 2011. Review and analysis* (pp 117–132). Budapest
- Macher F (2019) The Hungarian twin crisis of 1931. *The Economic History Review* 72(2):641–668
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1936) Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demografiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1941) Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1932) A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1930/31. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1930/31. évben szerzett tapasztalatairól. Budapest: Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék
- Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék (1933) A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a magyar államnak az 1931/32. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1931/32. évben szerzett tapasztalatairól. Budapest: Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék
- Massey D (1978) Regionalism: Some Current Issues. *Capital & Class* 2(3):106–125

- Massey D (1979) In what sense a regional problem? *Regional Studies* 13(2):233–243
- Meszmann T. T (2019) Kívülről szép belülről „mérgezett”? Munkafeltételek a kecskeméti autóiparban. Munkaerőhiány, fluktuáció és azok hatásai és kölcsönhatása. In Meszmann T. T (szerk) *Fókuszban: Kecskemét. Munkafeltételek a dél-alföldi autóiparban* (pp 2–17). Budapest: Vasas Szakszervezeti Szövetség
- Meusburger P (2001) Spatial and Social Disparities of Employment and Income in Hungary in the 1990s. In Meusburger P és Jöns H (szerk) *Transformations in Hungary: Essays in Economy and Society* (pp 173–206). Heidelberg: Physica-Verlag HD
- Mezzadri A (2016) Class, gender and the sweatshop: on the nexus between labour commodification and exploitation. *Third World Quarterly* 37(10):1877–1900
- Mitchell D (2003) Dead labor and the political economy of landscape – California living, California dying. In Anderson K et al. (szerk) *Handbook of cultural geography* (pp 233–248). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE
- Molnár G et al. (2017) A helyi közfoglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai. Budapest: MTA KRTK
- Nagy E (2017) Az állam változó szerepe – Gazdaságföldrajzi értelmezések. *Földrajzi Közlemények* 141(3):226–234
- Nemes Nagy J és Lőcsei H (2015) Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013). *Területi Statisztika* 55(2):100–121
- Nemes Nagy J és Ruttkay É (1989) *A második gazdaság földrajza*. Budapest: Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet
- Pálóczi G et al. (2016) Attempts to delineate functional regions in Hungary based on commuting data. *Regional Statistics* 6(1):23–41
- Peck J (2001) *Workfare states*. New York: Guilford Press
- Peck J (2017) Uneven Regional Development. In Richardson D et al. (szerk) *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (pp 1–13). Oxford, UK: John Wiley & Sons, Ltd
- Petrovici N és Fajó F (2019) Sociological Approaches to Work in Romania Since 1945. In Stewart P et al. (szerk) *The Palgrave Handbook of the Sociology of Work in Europe* (pp 347–383). Cham: Springer International Publishing
- van der Pijl K (2008) A transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában. *Fordulat* (1):69–86
- Rechnitzer J (1998) Az átmenet a területi gazdaságban és a siker. *Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában* (pp 113–145). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet
- Šantić D és Antić M (2020) Serbia in the time of COVID-19: between “corona diplomacy”, tough measures and migration management. *Eurasian Geography and Economics* Routledge 61(4–5):546–558
- Scharle Á (2012) Jóléti és munkanélküli-ellátások. In Fazekas K és Scharle Á (szerk) *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede* (pp 134–142). Budapest: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet
- Schwiter K et al. (2018) Neoliberal austerity and the marketisation of elderly care. *Social & Cultural Geography* Routledge 19(3):379–399
- Selwyn B (2016) Global value chains and human development: a class-relational framework. *Third World Quarterly* 37(10):1768–1786
- Smith A (2003) Territorial Inequality, Regional Productivity, and Industrial Change in Postcommunism: Regional Transformations in Slovakia. *Environment and Planning A: Economy and Space* SAGE Publications Ltd 35(6):1111–1135
- Stenning A (2005) Where is the Post-socialist Working Class? Working-Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism. *Sociology* 39(5):983–999
- Stenning A et al. (2010) Domesticating neo-liberalism: spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities. Oxford: Wiley-Blackwell

- Strauss K (2018) Labour geography 1: Towards a geography of precarity? *Progress in Human Geography* 42(4):622–630
- Strauss K (2020a) Labour geography II: Being, knowledge and agency. *Progress in Human Geography* 44(1):150–159
- Strauss K (2020b) Labour geography III: Precarity, racial capitalisms and infrastructure. *Progress in Human Geography* SAGE Publications Ltd 44(6):1212–1224
- Szalai E (1994) A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: munkástanácsok, 1989–1993. Budapest: T-Twins Kiadó
- Szalai E (2004) Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika. Társadalomelméleti és kulturális lap* 33(9):2–6
- Theodore N és Peck J (2002) The temporary staffing industry: Growth imperatives and limits to contingency. *Economic Geography* 78(4):463–494
- Timár J (2018) A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In Faragó L (szerk) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban* (pp 187–203). Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- Timár J (2020) Communist and Postcommunist Geographies. In Kobayashi A (szerk) *International Encyclopedia of Human Geography (Second Edition)* (pp 335–341). Oxford: Elsevier
- Valenta O és Drbohlav D (2018) Longitudinal and spatial perspectives on the mismatch of tertiary educated migrant workers in the Czech labour market: The case of Ukrainians. *Moravian Geographical Reports* 26(4):255–272
- Varró K (2018) Fókuszban a terek „politikai eredete”: a diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára. In Faragó L (szerk) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban* (pp 249–268). Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- Végh A (1968) Állóvíz. Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról. *Valóság* 11(4):41–53
- Vigvári A és Kovai C (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom* 34(3):68–89
- Wallerstein I (1976) Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society* 3(4):461–483